శ్రీరస్తు.

ఆంధ్ర - విక్రమోర్వశీయనాటకము

కాళిదాస సంస్కృతనాటకమున కనువాదము.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి ప్రణీతము.

తత్పౌత్త్ర విరచిత

ఉపోద్ఘాత వివరణసమేతము.

ఐదవ ముద్రణము.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్,

4 మల్లికేశ్వరగుడిసందు, లింగిసెట్టి వీథి,

జార్జిటౌను, మదరాసు.

1948

l Rights Reserved.] [వెల రూ. 2-0-0

Indira Gandhi Memorial Library
Acc No 159516
Dated 11.2.94
University of Hyderabad-134

T
82
N55A

ప్రథమముద్రణవిజ్ఞప్తి.

గడచినసంవత్సరము జూలై మొదలు ఆముక్తమాల్యదకు తత్పూర్వ లిఖితావశిష్టమైన టీకను వ్రాయుచుంటిని. అది నవంబరులో సమాప్తిం బొందినది. అందులకై నకరిక్లేశమువలన అనారోగ్యము ప్రాపించినది. తత్సమనోపాయముగా డిసెంబరు జనవరి నెలలలో రత్నావళీవిక్రమోర్వశీయములను ఆంధ్రీకరించితిని.

అవృత్తాంతమును—పూర్వము మదీయమాళవికకు ముద్రణవ్యయము నొసంగినవారు కావ్యనాటకాదివాఙ్మయరసజ్ఞశిఖామణులు విడవలూరుగ్రామ వాస్తవ్యులు పంటకులవతంసులు సదాచారధురంధరులు.

నెల్లూరిలో నిధికతులు.

శ్రీయుత - దొడ్ల రామిరెడ్డిగారు.

విని, అత్యంతప్రీత్యుత్సాహములతో ఏతద్రచనంగూర్చి తమయభినందనముం దెలుపుచు ఏతద్గ్రంథద్వయముద్రణమునకు పర్యాప్తమైనధనమును నాకుం బంపినారు.

శ్రీరామిరెడ్డిగారు 20 ఏండ్లకుముందు విక్రమోర్వశీయము నాంధ్రీకరింపుమని నన్ను హెచ్చరించిరి. వారి యీయాప్సితము నావలన ఇప్పటికి నెఱవేఱినది.

నాదు ప్రస్తారికగ్రంథములకు ముద్రణార్థము అప్రార్థితముగా తోడ్పడినట్టి యీసరస్వతీసరస్వత్పుత్రీలాలితునికి అత్యంతకృతజ్ఞుఁడను.

అత్తాకోడండ్రిరువురును శ్రీ రెడ్డిగారికి విద్యకన్న ఐశ్వర్యమును ఐశ్వర్యముకన్న విద్యను పోటీలుమెఱసి యొసంగుచుందురుగాక.

అక్టోబరు, 1921
మదరాసు.

వే. వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఇది పొత్తమైనంత ద్వితీయముద్రణమున ఉపోద్ఘాతమును, తృతీయమున వివరణమును రచించి ప్రకటించితిని. ఇయ్యది తృతీయమునకు ద్వితీయ పునర్ముద్రణము.

వే. వేంకటరాయశాస్త్రి. M. A.

విక్రమోర్వశీయమందలి పాత్రములు.

పురుషులు.

* సూత్రధారుఁడు.

* పారిపార్శ్వకుఁడు.

పురూరవుఁడు.—కథానాయకుఁడు.

మాణవకుఁడు.—విదూషకుఁడు.

చిత్రరథుఁడు.—గంధర్వరాజు.

ఆయువు.—పురూరవునికుమారుఁడు.

నారదుఁడు.—దేవర్షి.

లాతవ్యుఁడు.—కంచుకి.

వేధకుఁడు.—వేటకాఁడు.

పైలవుఁడు, గాలవుఁడు.—భరతశిష్యులు.

స్త్రీలు.

ఊర్వశి.—కథానాయిక.

చిత్రరేఖ, సహజన్య, రంభ, మేనక.—ఊర్వశిసఖులు, అచ్చ

ఔశీనరి.—పురూరవునిపట్టమహిషి.

నిపుణిక.—ఔశీనరిచేటి.

సత్యవతి.—తాపసి చ్యవనాశ్రమగత.

యవని.—శస్త్రధారిణి.

ఉపోద్ఘాతము.

కాళిదాసు.

అతని కాలము:—'కవికులగురువును', 'భారతీవిలాసుఁడు'ను నైన కాళిదాస మహాకవి కాలముంగూర్చి పండితులలో భిన్నాభిప్రాయములు కలవు. మనవారు అతని ఖ్యాతిని బట్టియు కవితామహత్వమును బట్టియు అతఁడు చాల ప్రాచీనుఁడనియు మహనీయుఁడైన భోజరాజు నాస్థానివాఁడనియు ఏవేవో చెప్పుకొందురు. చారిత్రకవిమర్శ తలయెత్తిన తర్వాత మన తొంటి యభిప్రాయములు పెక్కులు మార్పునొందినవి. పాశ్చాత్యపండితులు కాళిదాసుకాలము నిట్లు నిర్ణయించినారు. సర్: విలియం జోన్సు ప్రభృతులు క్రీ. పూ. మొదటి శతాబ్దమనియు, ల్యాస్సన్ మొదలైనవారు క్రీ. శ. రెండవ శతాబ్దమనియు, విన్సెంట్ స్మిత్, కీత్ పండితులు క్రీ. శ. నాలుగవ శతాబ్దమనియు, మాక్స్ముల్లర్ మ్యాక్డోనలు పండితులు క్రీ. శ. ఆఱవ శతాబ్దమనియు నభిప్రాయపడినారు. జ్యోతిర్విదాభరణమందలి 'ధన్వంతరిక్షపణకామరసింహ' ఇత్యాది శ్లోకముచేత నీతఁడొక విక్రమాదిత్యుని యాస్థానివాఁడనియు ఆవిక్రమాదిత్యుఁడు క్రీ. పూ. 57-వ సంవత్సరప్రాంతముననుండిన శకారి విక్రమాదిత్యుఁడనియు అందుచే కాళిదాసుఁడు అప్పటివాఁడనియు శ్రీజోన్సుగారి యభిప్రాయము. ఇతరులును విక్రమాదిత్యనామము మీఁదనే యాధారపడి ఆ నామధేయముగల

రాజులను వెదకి ఏవేవో కారణములచేత కాలనిర్ణయమును చేసిరి. కాని విక్రమాదిత్యుఁడనునది బిరుదనామము. దీనిని వహించినవారు పలువురు. పైగా జ్యోతిర్విదాభరణము కాళిదాసీయమగుట సందేహాస్పదము. ధన్వంతర్యాది నామములలో కొన్ని నామమాత్రములే. అమరసింహునికాలము ఇంకను నిర్ణీతము కాలేదు వరాహమిహిరుఁడు క్రీ. శ. 587 లో నుండి నట్లు ఆతని వ్యాఖ్యాతచే తెలియుచున్నది. 'దిఙ్నాగానాం పథి పరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్' మొదలైన మేఘసందేశవాక్యములంగొని వ్యాఖ్యాతలు కాళిదాసు దిఙ్నాగాచార్యుల సమకాలికుఁడని యొక చమత్కారమును వెలిబుచ్చిరి. 10 శతాబ్ది లోని వల్లభదేవుఁడు ఈ విషయమునే చెప్పక దక్షిణావర్త మల్లినాథులు (12, 14 శతాబ్దులవారు) ఈ విషయము నుగ్గడించుటచే నిది అనంతర కవికల్పితమని తలంపవలసియున్నది. బౌద్ధగ్రంథములు దిఙ్నాగ ధర్మకీర్తు లనువారిని అసంగాచార్యుల శిష్యులను గాను, అసంగాచార్యుని వసుబంధు పండితుని జ్యేష్ఠసోదరునిగాను చెప్పుటచేతను, వసుబంధుని గ్రంథములు చీనవాఙ్మయములోనికి క్రీ. శ. 400 ముందే అనువదితము లగుటచేతను, కాళిదాసు దిఙ్నాగుని సమకాలికుఁ డగునేని వరాహమిహిరుని సమకాలికుఁడు కాఁజాలఁడని తేలుచున్నది. ఇందుచే పై శ్లోకమందలివారి సమకాలీనత సంశయనీయమగుచున్నది. మఱియు కాళిదాసు 'జామిత్ర' 'ఉచ్చ' శబ్దములను ప్రయోగించుటచేత క్రీ. శ. 499 లో నివసించిన ఆర్యభటుని తర్వాతివాఁడని యొక యభిప్రాయము కలదు. కాని 'ఉచ్చ' రామాయణమందే ఉండుటయు, 'జామిత్ర'మునకు మనవారు 'జామిం దుహితరం, త్రాయతే అనియు 'జాయాయాః మిత్రం'

అనియు అర్థము చెప్పియుండుటచేతను, మల్లినాథుఁడు 'లగ్నాత్ సప్తమంస్థానమ్' అని టీకించియుండుటచేతను, ఈ వాదము నిలువదు.

మఱికొందఱు కాళిదాసు అశ్వఘోషుని తర్వాతి వాఁడుగా నుండవచ్చుననియు, బుద్ధచరితాది గ్రంథములనుండి భావములను గ్రహించినాఁడనియు వాదించిరి. గ్రంథములు పరికించువారికి కాళిదాసే పూర్వుఁడని తెలియగలదు. కథాంశ వర్ణనాదికములయందు కాళిదాసుని రచన చాల సహజమై అప్రయత్నపూర్వకము గానున్నది. ఆయాసందర్భములు చక్కఁగా పొందియున్నవి. శబ్దప్రయోగమునందును, అలంకారాదులలోను, వ్యాకరణ ప్రయోగములందును పాండిత్యోద్ఘాటనకొఱకు కాళిదాసు పాటుపడినట్లు కానరాదు. అశ్వఘోషుని రచనయంతయు ప్రయత్నపూర్వకముగా నుండుటయేగాక అలంకార వ్యాకరణ ప్రయోగముల గారడీవిద్యలచే నిండి కొంత విసుగును సయితము కలిగించుచున్నది.

మఱి మాళవికాగ్నిమిత్రనాటకాంత భరతవాక్యమున కాళిదాసే తా నగ్నిమిత్రునకు సమకాలికుఁడైనట్లు వ్రాసికొనియున్నాఁడు. 'భూవరుఁ డగ్నిమిత్రుఁడిలఁబ్రోచుచుఁ గాచుచు నుండ' అను వాక్యములే ప్రబలాధారముగా కైకొనఁదగును. పుష్యమిత్రునియజ్ఞము వాస్తవముగా జరిగినదేగాని కల్పితము గాదని ధనదేవుని అయోధ్యలోని శాసనమున తెలియుచున్నది. అది సముద్రగుప్తుని యశ్వమేధముగానుండునని కొందఱు తలంచినది పొరబాటు. వీనింబట్టియు, శాకుంతల విక్రమోర్వశీయ మాళవికాగ్నిమిత్రములయందలి ధర్మశాస్త్ర విష

యుక్త ప్రస్తావములచేతను, శైలీమార్దవముచేతను, అగ్నిమిత్రుని అప్పటి పాలకునిగా పేర్కొనుటచేతను ఈతని కాలము బహుశః క్రీ. పూ. 150 మొదలు 56 మధ్య కాలమని చరిత్రకారుల యభిప్రాయమై యున్నది.

అతని గ్రంథములు—శాకుంతల విక్రమోర్వశీయమాళవికాగ్నిమిత్రములు, రఘువంశ కుమారసంభవ మేఘసందేశ ఋతుసంహారములు. జ్యోతిర్విదాభరణాది గ్రంథములు ఇతనికి ఆరోపితములు.

నాటకకథాసంగ్రహము.

చంద్రుని కుమారుఁడు బుధుఁడు. అతని కుమారుఁడు పురూరవుఁడు, షట్చక్రవర్తులలో నొకఁడు; సూర్యుని దౌహిత్రుఁడు, ఇళాపుత్త్రుఁడు; మధ్యమ లోకపాలకుఁడు. గంగా యమునా సంగమతీరమున ప్రతిష్ఠాన నగరము ఈతని రాజధాని. ఇది 'స్థానాంతరమైనస్వర్గము.' దేవేంద్రుడు రాక్షసులతో తనకు 'పోరు ఆసన్నమైనప్పుడు మధ్యమ లోకంనుంచి ఈయననే సగౌరవంగా రప్పించి విజయసేనమొనలో నియోగిస్తాడు', ఆ రాజర్షి రథము 'సోమదత్తము, లేడిజెండా తోటిది'

మహేంద్రుని యప్సరసలలో ఊర్వశి చాల అందగత్తె. "అచ్చర లందఱును నారాయణఋషిని వలపింపవచ్చి అతని తొడనుండి జనించిన యీ రమణిని గాంచి" సిగ్గుజెందిరి. ఈ 'యమృతోపమాంగిని' ఆమహర్షి దేవేంద్రునికి ఒసఁగెను. ఒకప్పుడు ఊర్వశి కుబేరుని యాస్థానికి పోయి నాట్యసేవ చేసి చెలులతో మరలి వచ్చుచుండఁగా హిరణ్యపురవాసి కేశియను దాన

వుఁడు ఆకస్మికముగాచూచి చిత్రలేఖతోకూడ చెఱఁగొని పోయెను. అంతట మిగిలిన యప్సరసలెల్లరును, ఎవఁడైనను ఆకాశగమనము గల దేవతలపక్షపాతి తమ్ము కాపాడునుగాక యని బిగ్గఱగా ఆక్రందింపసాగిరి. ఏలయన హిరణ్యపురమునకు ఆకాశమార్గమున పోఁగవలయును.

ఆసమయమున సూర్యభగవానుని సేవించి తన రాజధానికి పురూరవుఁడు మరలివచ్చుచుండెను అచ్చరల యార్తనాదము నాలకించి తనపేరుచెప్పి, ఆ రాక్షసుఁడు ఈశాన్యము వైపు పోయినాఁడని తెలిసికొని, వారిని హేమకూట శిఖరము పైనుండి ఎదురుచూడ నియమించి పురూరవుఁడు ఊర్వశీ చిత్రలేఖలను తెచ్చుటకుపోవును. క్షణములో ఆరక్కసుని జయించి ఊర్వశిని చెఱవిడిపించి చిత్రలేఖతో తోడ్కొనివచ్చును. పురూరవునికి కేశిదానవుని జయించుటకు చాలకాలముపట్టలేదు. ఏలన ఊర్వశిని పట్టుకొనఁగానే అప్సరసలు ఆక్రందనముచేసిరి. తత్క్షణమే దానిని వినిన పురూరవుఁడు పోయి ఆమెను విడిపించెను. మూర్ఛపోయిన యుర్వశి రథమందు తేరినది. అప్సరసల సంతోషము వర్ణనాతీతము. ఉర్వశి క్రమముగా మూర్ఛతేరి ఆ రాజునుచూచి, అతనిమీఁద ఆశజనింపఁగా, ఆ కారణముచేత రాక్షసులు తనకు వాస్తవముగానే ఉపకార మొనర్చినారని తలంచును. రథమందుండగనే ఉర్వశీ పురూరవులకు చక్షుఃప్రీతి మనస్సంగములు ఏర్పడును. పురూరవుని వాక్యమును విని 'ఇతనివాక్కు ఎంత నాణెముగా నున్నది' అని ఉర్వశి తలంచును. తర్వాత ఎగుడుదిగుడు ప్రదేశమున తేరి కుదుపుచేత ఉర్వశి భుజము పురూరవుని భుజమునకు ఒరసికొని

రాజు మనసునందు మదనవికారమును కలిగించును. ఊర్వశికి తగిలిన ఆభాగమే తనశరీరమందు ధన్యమనియు, అట్లు రథము దిగుట తన కుపకారకమేయని పురూరవుఁడు తలంచును. రథము నుండి దిగినంతనే అచ్చరలు ఊర్వశిని కౌఁగిలించుకొందురు.

ఆసమయమున తూర్పుదిక్కున మిక్కుటమైన రథవేగంపు శబ్దము వినఁబడును. చూడఁగా చిత్రరథుఁడను గంధర్వ రాజును ఆతని సైన్యమును. కేశిదానవుఁడు ఊర్వశిని చెఱఁబట్టి నాఁడని నారదులవారివలన విని మహేంద్రుఁడు ఆమెను విడి పించుకొని రావలసినదని గంధర్వసేనకు ఆజ్ఞాపించినాఁడు. గంధర్వులు బయలుదేరివచ్చుచుండఁగా మార్గమధ్యమున చార ణులవలన పురూరవుని విజయవృత్తాంతమును విని అతనికడకు వచ్చిరి. అదియే ఆరథశబ్దము. వచ్చుచునే గంధర్వరాజు చిత్రరథుఁడు పురూరవుని స్తుతించి ఇంద్రునికడకు ఊర్వశితో ఆతనినే రమ్మనికోరును. అతఁడు రాకపోఁగా ఊర్వశ్యాదులనుతోడ్కొని ఇంద్రలోకమునకు బయలుదేరిపోవును. తీగకొమ్మకు తనయే కావలి తగులొన్నదని ఊర్వశి క్షణము నిలిచి పురూరవుని సాభిప్రాయముగా చూచుచుపోవును. దాని యభిప్రాయము చిత్రలేఖ గ్రహించును. పురూరవుఁడును మదనవికారమునకు పాలగును.

పురూరవునిరాణి, కాశిరాజపుత్త్రి, ఔశీనరి, సూర్యో పస్థానమునుండి వచ్చినది మొదలు ప్రభువు అన్యాసక్తుఁడుగా నగ పడుచున్నందున అందులకు కారణము వెదుకసాగును. చేటిని, నిపుణికను, విదూషకునితో మాటలాడి మెల్లగా నాతని నోటి నుండి రహస్యమును లాగుమని పంపును. విదూషకుఁడు రాజ

రహస్యమును దాఁచుకొనలేక కష్టపడు చుండును. నిపుణిక విదూషకుని సమీపించి మంచిమాటలతో ఇట్లు చెప్పును: 'ఏవతెమీఁద రాజు ఉత్కంఠితుఁడుగా నున్నాఁడో ఆమెపేర దేవిని పలకరించినాడు' అని. ఆమాటవిని రాజే తన రహస్యమును బయలుపరిచినాఁడని తలంచి విదూషకుఁడు 'ఏమీ, ఉర్వశీ అని పిలిచినాడా, దేవిని' అని యడిగి రహస్యమును బయటవేయును. నిపుణిక రహస్యమును భేదించి సంతోషముతో పోవును. విదూషకుఁడు రాజునుచూడఁబోవును.

రాజు ఉర్వశినే తలంచుచుండును. విదూషకుఁడు అతనిని వినోదింపఁజేయుచుండును. 'రహస్యమును కాఁచుచున్నావా' యని రాజు అడుగఁగా విదూషకుఁడు ఆదాసి తన్ను మోసము చేసినదని గ్రహించును. తర్వాత కొంతసేపు ఉర్వశీవర్ణనలో నిరువురును కాలము గడపుచు ప్రమదవనమునకు పోవుదురు. ఆవనమందలి వసంతశోభ పురూరవుని విరహావేదనను ఇనుమడింపఁజేయును.

ఇంతలో ఆకాశమార్గమున ఉర్వశి పురూరవుని కడకు బయలుదేరును. చిత్రలేఖ అనుగమించును. పూర్వము కేశి దానవునికడనుండి విడుపొంది స్వర్గమునకు మరలివచ్చినప్పుడు, బృహస్పతి మరల ఇట్టి యాపదలు రాకుండ నామెకును చిత్రలేఖకును అపరాజిత యనుపేరి శిఖాబంధనవిద్యను ఉపదేశించెను. అందుచే మంత్రమును ఉచ్చరించుచు జుట్టు ముడివేసికొనినయెడల ఆముడి వీడనంతవఱకు దేవదానవులకు అలంఘనీయులగుదురు. ఆవిద్యాబలముచే మరల అసురభయములేక వారు సంచరింప మొదలిడి పురూరవునికడకు తామే బయలు

దేరుదురు. క్షణములో నాకాశమార్గమున ప్రతిష్ఠాన నగరము నకువచ్చి రాజగృహమును ప్రవేశింతురు. పురూరవుని వెదకుచు నందనవనమును ప్రవేశించి పురూరవుని ప్రేమాలాపములను అంతర్ధానముగానుండి విందురు. పురూరవుఁడు తన్నుద్దేశించి యిట్లు కష్టపడుచున్నాఁడని గ్రహించి ఉర్వశి సంతోషించును. పురూరవుఁడు విరహముచే ఏమేమో చెప్పుచుండఁగా ఉర్వశి ఆ మదన వాక్యములకు బదులు మదనలేఖను రచించిన భూర్జపత్రమును పురూరవునిముందు వేయును. దానిని చదువుకొని పురూరవుఁ డానందించి విదూషకునికిచ్చి భద్రపరుపుమని చెప్పును. ఉర్వశి అతని చెంతకేఁగ తమక పడును. చిత్రలేఖ తాను ముందుగా నేఁగి రాజున కగపడును; ఉర్వశి వలపును నివేదించి రాజుకడకు ఉర్వశిని కొనిపోవును. ఉర్వశీ పురూరవులు ఒకటి రెండుమాటలు ఆడుకొనులోపలనే దేవదూత ఉర్వశీ చిత్రలేఖలను త్వరగా ఇంద్రలోకమునకు పొమ్మని ఆకాశమునుండి పలుకును. ఏలయన భరతముని నేర్పిన ప్రయోగమును చూడఁగోరుచు లోకపాలురును ఇంద్రుఁడును కాచుకొనియుండిరి. ఉర్వశీ చిత్రలేఖలు చింతతో రాజు ననుజ్ఞనంది వెడలిపోవుదురు.

వారు అటుపోఁగానే రాజు ఉర్వశి వ్రాసిన యా భూర్జపత్రమును తెమ్మని విదూషకుని యడుగును. విదూషకుని యజాగ్రతచేత ఆమదన లేఖ గాలికి కొట్టుకొనిపోవును. రాజడుగఁగా నదిపోయినదని విదూషకుఁడు వెదకును. ఇంతలో పట్టమహిషి ఔశీనరి నిపుణికతో రాజునుచూడవచ్చి త్రోవలో భూర్జపత్రమునుచూచి చదువుకొని రాజుకడకు వచ్చి దానినే

రాజునకిచ్చును. రాజు తనదోషమును కప్పుకొన యత్నించును గాని రాణి కోపగించి వెడలిపోవును. రాజు స్నానభోజనాదులకు లేచును.

ఇంతలో దేవేంద్రుని మందిరమున నొకవిశేషము జరుగును. సరస్వతీదేవి స్వయముగా లక్ష్మీస్వయంవరమను నాటకమును వ్రాయఁగా దానిని ఆడించుటకు భరతముని ఉర్వశ్యాద్యప్సరసలను శిక్షించి ఉర్వశిచేత లక్ష్మీవేషము వేయించుచుండఁగా నొకపొరబాటు జరుగును. 'ఎవరిమీఁద నీమనస్సు తగులుకొంటుంది' అనువాక్యమునకు 'పురుషోత్తమునిమీఁద' అని బదులు చెప్పవలసియుండఁగా ఉర్వశిపరధ్యానమున తనమనస్సులోని విషయమును వెలువరించి 'పురూరవునిమీఁద' అని చెప్పును. వెంటనే గురువుగారికి కోపమువచ్చి 'నీవు నా ఉపదేశమునుంచి అతిక్రమించిన కారణంచేత నీకు దివ్యస్థానం ఉండదు' అని శపింతురు. మహేంద్రుఁడు కనికరించి ఇట్లనుగ్రహించును, "ఎవనిమీఁద నీమనసు తగులుకొన్నదో ఆతఁడు నాకు రణసహాయుఁడు, రాజర్షి; అతనికి ప్రియము చేయవలెను. కనుక నీవు, ఆయనను పురూరవుని, అతఁడు నీవలన సంతానవంతుఁడు అగునందాఁక యథేచ్ఛముగా కూడుము" అని. ఇది ఉర్వశికి మంచిదేయైనది.

ఇచ్చట ప్రతిష్ఠానమున దేవి కాశిరాజపుత్రి ప్రియానుప్రసాదనము అనువ్రతమునుపూని అలుక నుజ్జగించి రాజును అనుజ్ఞవేడి వ్రత మాచరించును. సంధ్యాజపమును ముగించుకొని రాజు మందిరోద్యానమును ప్రవేశించుచుండ కంచుకియేఁగి దేవిమాటగా రాజును మణిహర్మ్యముమీఁద రోహిణీచంద్ర

సంయోగమగునందాఁక తన్ను (రాణిని) ఎదురుచూచుచుండ ప్రార్థించును. రాజు మణిహర్మ్యము కడకేగును.

చంద్రోదయానంతరము రాజు ఊర్వశీ చింతాధీనుఁడుగా నుండఁగా ఊర్వశీచిత్రరేఖలు అచ్చటికివత్తురు. పురూరవుని యాలాపములను వినుచు అతని దరియనుండునంతలో దేవి ఔశీనరి అచ్చటికివచ్చును. ఊర్వశీచిత్రరేఖలు అంతర్ధానమున నుండి చూచుచుండ రాణిచంద్రపాదములను పూజించి, విదూషకునికి స్వస్తివాచనమిచ్చి రాజును పూజించును. తర్వాత ఇట్లు చెప్పును—"నేను ఈ దేవతాదంపతులను రోహిణీహరిణాంకులకు సాక్షీకరించి ఆర్యపుత్రుని, అనుప్రసన్నుని చేస్తున్నాను. ఇది మొదలు ఏ చెలువను ఆర్యపుత్రుడు వేడునో, ఎవతె ఆర్యపుత్రుని సమాగమానికి ఉవ్విళ్లూరుతుందో ఆచెలువతో నేను ప్రేమబంధముతో వర్తింపవలయును" అని.

ఈమాటలకు ఊర్వశి సంతోషాశ్చర్యముల పాలగును. ఇదేమో తెలిసికొనలేక దేవికి ఇంకను కోపమేమోయని యనుమానించును. కాని పతివ్రత కావున రాణిభర్తను స్వతంత్రునిగా వదలివేసినది. రాజునకు ఊర్వశిమీఁద ప్రేమ మిక్కుటము. దేవిపోఁగానే ఊర్వశిని అతఁడు తలంచును. ఆపొంతనేయున్న ఊర్వశియు దానిని వినును. "ఊర్వశి తనయందెల రవళిచే నావీనులకు విందొనర్చునా, మెల్లగా నా వెనుకవచ్చి నాకన్నులు మూయునా" అని ఈవిధముగా రాజు తలంచుచుండగా ఆయుచ్చర వెనుకప్రక్కగావచ్చి రాజుకన్నులను మూయును: అంతట రాజు ఊర్వశిని గ్రహింపఁగా చిత్రలేఖ వెడలిపోవుచు తాను వేసవిలో సూర్యభగవానుని ఉపాసించవలసియున్నందున

మాటికి సఖి దర్శనమునకు రా వలనుకాదనియు తనచెలి స్వర్గమును స్మరింపకుండులాగున రాజు చేయవలసినదనియు పలికి వెడలిపోవును. రాజు తనకోరిక తీరుటచే ఉర్వశితో సుఖములందేలుచుండును.

అచ్చరలు వంతు ప్రకారము సూర్యభగవంతుని ఉపాసింతురు. ఆ ప్రకారము చిత్రలేఖ తన వంతుపనిచేయుటకు పోఁగా నిచట ప్రతిష్ఠానమున పురూరవుఁడు ఉర్వశితోకూడి నానాభోగములను అనుభవించుచు రాజ్యభారమును మంత్రుల మీఁదనుంచి విహారార్థము ఒకప్పుడు గంధమాదనవనమునకు బయలుదేరి పోవును. అచట మిన్నేటియిసుకతిన్నెలలో విహరించుచుండిన ఉదయవతియను విద్యాధరకన్యను ఆ రాజర్షి తేరి చూచును. అంతమాత్రమునకే ఉర్వశి అలిగి రాజు ఎంత బతిమాలుకొన్నను వినక, శాపవశమున, స్త్రీలు ప్రవేశింపరాని కుమారవనమును ప్రవేశించును. కుమారస్వామి ఆవనమున తపమొనర్చుచు అందు ప్రవేశించు స్త్రీలచే తనకు తపోభంగమగునని అటువచ్చు స్త్రీలెల్ల తీగెలగుదురనియు గౌరీచరణసంజాతమయిన మణిచేత తప్ప తొంటిరూపమును పొందరనియు శపించియుండెను. ఆ ప్రకారమే ఉర్వశి ఆవనమందు ప్రవేశించినంతటనే తీగెగా మారిపోయినది. రాజు ఈవిషయము తెలియక ప్రియతమను వెదకుచు ఉన్మత్తుఁడై ఆవనమందు సంచరింపఁదొడంగెను.

పురూరవుఁడు ఉన్మత్తుఁడై ఆవనమందు పరిభ్రమించుచు తరుగుల్మలతాదులను, పశుపక్ష్యాదులను, గిరి నిర్ఝరములను తనకాంతస్థితి నడుగుచు కొంతకాలము గడపిన యనంతరము

ఏనఁడో 'భగవానుఁడు, మృగచారి' కనికరించి సంగమనీయ మను పేరి యామణినొసంగి దానిచే "దయితజనసంగమంబు పరగుఁగా తోడ్తోఁగా" అని అనుగ్రహించిపోవును. మణినికైకొని పురూరవుఁడు దానిమహిమచే ఏ లతగా తన ప్రియమారి నదో ఆలతనే ఉన్మత్తావస్థలో కౌఁగిలించికొనఁగా నయ్యది వెంటనే ఉర్వశీరూపమును తాల్చును. ఉర్వశి పూర్వరూపము నంది తాను లతయైన విషయమును, కుమారస్వామిశాపమును, సంగమనీయమనుమణిచే తప్ప శాపావసానములేమిని చెప్పఁగా పురూరవుఁడు ఆమణినే ప్రియకు చూపి అదియే పునస్సమాగమకారణ మని వచించును. వెంటనే ఇరువురును సంతసించి ప్రతిష్ఠానమునకుం బోవుదురు.

ఈయిందుమగడచి కొంతకాలము సుఖముండఁగా ఉర్వశి గర్భముదాల్చెను. ఆయమ గర్భలక్షణములను చూచుచుండియు పురూరవుఁడు దానిని గ్రహింపలేదు. తటాలున నొకప్పుడు ఉర్వశి కృశించిన విషయమును గుర్తించెనేగాని ఆయమ ప్రస వించిన విషయమును ఎఱుంగలేదు. ఇందులకు కారణము ఉర్వశి తన గర్భధారణ ప్రసవాదులను పురూరవునకు తెలియక దాఁచుటయే. పూర్వము దేవేంద్రుఁడు 'పుత్త్రోదయమై కుమా రుని పురూరవుఁడు చూచునందాఁక నీవు ఆరాజుకడనుండుము' అనిగదా యానతిచ్చెను. త్వరగా రాజును వదలుట కిచ్చగింపక కుమారజన్మవృత్తాంతమును రాజునకు తెలియనీయక దాఁచినది ఈమెకు ప్రసవమైనకాలమున నైమిశేయయాగమిషచే రాజీ మెను ఎడఁబాయవలసివచ్చెను ఈవిషయము రాజెఱుఁగడు. ఆయువును పుట్టినప్పుడే చ్యవనమహాముని యాశ్రమమందుండు

సత్యవతియను తాపసికడ తల్లి ఇల్లడయుంచినది. 'క్షత్రియ కుమారునికి వలసిన జాతకర్మాది విధానమును సర్వమును అతనికి భగవానుఁడు చ్యవనముని గావించినాఁడు. ఇతరవిద్యలు నేర్పి ధనుర్వేదమందును నేర్పరిం గావించినాఁడు.'

పురూరవునికి సకలైశ్వర్యములుండియు ఉర్వశీసహవాసముండియు కుమారుఁడు లేఁడనుచింత బాధించుచుండెను. ఒకానొక విశేషదినమున గంగా యమునా భగవతులకూడలిలో దేవేరులతో స్నానమాడి రాచగుడారముం బ్రవేశించును. రాజు వస్త్రధారణము ముగించులోపల అంతఃపురములో పరిజనులు గోలయిడసాగిరి. సంగమనీయమను నామణిని బంగారపు దారములో కూర్చినదానిని వినకట్టుమీఁద తెల్ల పట్టువస్త్రముపైనుంచి ఎవరో తెచ్చుచుండగా మాంసమనుభ్రమచే గ్రద్ద తటాలునవాలి తన్నుకొనిపోవును. కలకలమునువిని రాజు వేషధారణము ముగియకయే వచ్చును. హారమును తన్నుకొనిపోవు గ్రద్దనుచూచి ధనుర్బాణములు తెమ్మనిచెప్పును. అవి వచ్చులోపల పక్షి చాలదూరముపోవును. బాణము అంత దూరము పాఱదని రాజు, సాయంకాలము గూటికివచ్చునప్పుడు ఆపక్షినిపట్టుమని నాగరికునికి ఆజ్ఞయిచ్చును. ఆమణి కేవలము రత్నమాత్రమనుటచేత కాదుగాని సంగమనీయమగుటచేత రాజునకు చాల ప్రియమైనది.

ఇంతలో నెవరో బాణముతో ఆపులుగును కొట్టిరనియు, పులుగుమణితో నేలఁగూలెననియు ఆబాణమును మణిని కంచుకి తెచ్చియిచ్చును మణిని పదిలపఱుప నాజ్ఞాపించి ఆబాణ మెవనిదో పరీక్షించి తనకుమారుఁడైన ఆయుఃపుదని గ్రహిం

చును. తనకు కుమారుఁడొకఁడు జనించి ఇంత పెద్దవాఁడైన విషయము ఆశ్చర్యమును కలిగించును. ఆలోచనమీఁద ఉర్వశి యొకప్పుడు గర్భము దాల్చియుండినట్లును తర్వాత తటాలున నామెశరీరము కృశించి క్రమముగా వర్ధిల్లినదనియు నైమిశేయ యాగసమయమునదక్క తానామె నెడబాయలేదనియు జ్ఞాపక మునకు తెచ్చుకొనును. ఏకారణముచేత పుత్ర్ర జన్మవృత్తాంత మును ఆమె దాఁచియుండునో యని ధ్యానించుచుండఁగా రాజ దర్శనమునకు చ్యవనాశ్రమమునుండి తాపసియొకతె రాజ కుమారలక్షణు నొకబాలుని తోడ్కొనివచ్చును. ఆబాలునిం గన్నంతనే రాజునకు ఆతనియం దపారవాత్సల్యము ఆతఁడే తనకుమారుఁడేమోయను సంశయమును కలుగును. తాపసి, ఆ బాలుని జనించినవెంటనే ఏకారణముచేతనో ఉర్వశి తనకడ ఇల్లడ యుంచినదనియు అతనికి సకల సంస్కారములు ఋషియే చేసెననియు పలికి ఇట్లు చెప్పును. 'నేడు పుష్పసమిధలకొఱకు ఋషికుమారులతోఁ గూడ ఇతఁడునువచ్చి ఆశ్రమవిరుద్ధమాచ రించినాఁడు. మాంసము తెచ్చుకొని గ్రద్ద చెట్టుకొనను వాలు చుండఁగా ఇతఁడు దానిని కోలకు గుఱిచేసినాఁడు. అంతట ఆవృత్తాంతము నెఱింగి భగవంతుఁడు చ్యవనముని' నీచేతి యీయిల్లడను పంపివైవుమని యాజ్ఞాపించినాఁడు; కావున నేను ఉర్వశిని చూడఁగోరుచున్నాను" అని చెప్పును.

ఉర్వశి ప్రవేశించి తన పుత్త్రుంగని సంతోషించి తాపసికి మ్రొక్కును. తాపసియు ఆయిల్లడను అప్పగించి వెడలిపోవును. ఇంతలో ఉర్వశి శాపావసానమును స్మరించి యేడ్చును. రాజడు గఁగా "ఎప్పుడు ఈతడు నా ప్రియసఖుడు రాజర్షి నీయందు

జనించిన వంశకరుని ముఖము చూస్తాడో అప్పుడు నీవు మళ్లీ నాసమీపానికి రావలశినది–అని మహేంద్రుడు ఆజ్ఞాపించెను. అందువల్ల నేను మహారాజవియోగానికి వెఱచినదాననై జాత మాత్రుని వీనిని విద్యాప్రాప్తి నిమిత్తమై చ్యవన భగవంతుని యాశ్రమపదంలో సత్యవతమ్మచేతిలో అప్రకాశంగా ఇల్లడ వుంచితిని. ఇప్పుడు తండ్రిని కొలవడానికి సమర్థుడయినాడని ఆలోచించుకొని ఆమె మళ్లీ నాకు దీర్ఘాయువును అప్పగించింది. కనక నాకు ఇంతపాటిదే మహారాజుతోటి సంవాదము" అని ఊర్వశి బదులు చెప్పిశోకించును.

ఊర్వశి రాజునువదలి ఇంద్రసేవార్థముపోనుండఁగా రాజు తపోవనమేఁగసంకల్పించుకొని కుమారునికి యౌవరాజ్యాభిషేక ప్రయత్నములుచేయును. ఇంతలో నారదమహర్షివచ్చి, నమస్కరించిన యుర్వశీ పురూరవులను 'ఏకచాయని దంపతుల రగుఁడు' అని యాశీర్వదించును. రాజు 'ఈయాశీర్వచనము నిజముకాఁగూడదా' యని కోరుచుండఁగా మహర్షి ఇంద్ర సందేశము నిట్లుచెప్పును—'త్రైకాల్యదర్శులు మునులు ఆదేశించినారు–సురాసురసంగ్రామము కలుగనున్నదని. నీవు నాకుయుద్ధములలో గడిదేరిన సహాయుఁడవు కావున, నీవు ఇప్పుడు శస్త్ర సన్న్యాసము చేయకూడదు. ఈయుర్వశియు యావజ్జీవము నీకు సహధర్మచారిణిగా నుండవలసినది''ఆని అంతట ఇంద్రుఁడు పంపిన యౌవరాజ్యాభిషేకసంభారములను అప్సరసలు సంతోషమునతేఁగా మహర్షియే కుమారునకు యౌవరాజ్యాభిషేకము సేయుఁగా శాశ్వతముగా నుర్వశినిపొంది పురూరవుఁడు ఇంద్రుని చెంతకేఁగి సుఖముండును.

కాళిదాసుని నాటకరచనకు ఆధారములు.

కాళిదాసు ఈనాటకమును రచించుటకు ఆధారము లేవో ఊహింప వలసియున్నది. ఉర్వశీ పురూరవసంవాదము ఋగ్వేద మందే కలదు. (X 95) అందు పురూరవుఁడు ఉర్వశిని వివాహార్థము ప్రార్థించును. విష్ణుపురాణమున కొన్ని వివరములు కనఁబడుచున్నవి మిత్రావరుణులచే శప్తయై ఉర్వశి భూలోకమునకు వచ్చి పురూరవునివలచి కొన్ని నియమముల ప్రకారము ఆతనికడనుండ నంగీకరించెను. నియమము—ఉర్వశి యొక్క రెండు మేషములను పురూరవుఁడు కాపాడుట, నిరంతరము ఉర్వశిని ఎడఁబాయకుండుట, ఎప్పుడును నగ్నముగా ఆమెకు గోచరింప కుండుట, ఉర్వశి కేవలము నేతినే భుజించియుండుట కొప్పుకొనుట, కొంతకాలమునకు ఉర్వశిలేమిచే దేవతలు వెతఁ జెంది మరల నామెను దివికిరప్పింపగోరిరి, విశ్వావసువు గంధర్వులతో నొకరాత్రి ఉర్వశీ శయనాగారమును ప్రవేశించి ఆమేషములను హరింపఁబోఁగా నవి అఱచుటచే ఉర్వశీ పురూరవులు మేల్కొని విశ్వావసువును గంధర్వులను వెంబడించి మరల మేషములను తెచ్చుకొనిరి. మెఱుపులచే నీ సందడిలో వస్త్రహీనుఁడుగా త్వరచే వచ్చిన పురూరవుంజూచి నియమోల్లంఘన మైనదని ఉర్వశి అతని వదలిపోవును. దుఃఖముచే పురూరవుఁడు దేశములు సంచరించి తుదకు కురుక్షేత్రమందుచూచి ప్రార్థింపఁగా సంవత్సరమునకు ఒకదినము ఆతనితో నుండుటకు ఉర్వశి ఒప్పుకొనెను. కాని శాశ్వతముగా ఉర్వశిని తానేపొందఁగోరి గంధర్వులను ప్రార్థింపఁగా వారొక అగ్నిస్థాలినిచ్చి దానినే నిరంతరము సేవించుచుండిన ఉర్వశి అతనికి దక్కుననిరి. దారిలో

నాతఁడు విసుగుఁజెంది ఆస్థాలిని ఒకచోట పాఱవేసిపోయెను. మరల పశ్చాత్తప్తుడై పోయిచూడఁగా అచ్చట అశ్వత్థ శమీ వృక్షములు మొలచియుండుటనుచూచి వానిలోనుండి చెట్టి యొక కొమ్మను కొనిపోయి పెక్కుయజ్ఞములుచేసి మరల ఉర్వశిని శాశ్వతముగా పొందెను. తర్వాత వారలకు ఎనమండ్రు పుత్త్రు లుదయించిరి.

కథాసరిత్సాగరము నిట్లు కలదు—పూర్వము నందనవనమున ఉర్వశి విష్ణుభక్తుని పురూరవునిచూచి కామించెను. రాజును ఆమెయందు ఆసఁగొనెను. మహావిష్ణువంతట నారదుని పంపి ఉర్వశిని పురూరవుని కొసంగ దేవేంద్రుని కోరెను. ఇంద్రుఁడు అంగీకరించి పంపఁగా ఉర్వశీ పురూరవులు సుఖముండిరి. ఇంతలో మాయాధరుఁడను రాక్షసునితో ఇంద్రునికి యుద్ధము రాఁగా పురూరవుఁడుపోయి అసురులను జయించెను. విజయోత్సవ సందర్భమున రంభ నృత్యమొనరించుచుండ చూచి దోషముగుకనిపట్టి పురూరవుఁడు ఇంచుక నవ్వెను. రంభ కోపగించి మనుష్యునికి నీకు దేవనృత్యమేమి తెలియునని ఆక్షేపింపఁగా, ఉర్వశీ సహవాసముచే తనకు తుంబురునికన్నను విశేషము తెలియునని ఆ రాజు బదులుచెప్పెను. అంతట తుంబురుఁడు కోపగించి మహావిష్ణువును తృప్తిపఱచు వఱకు ఉర్వశీ వియోగము పురూరవునకు కలుగునట్లు శపించెను. అంతట రాజు బదరికాశ్రమమున మహావిష్ణువును తపస్సుచే ప్రసన్నుని చేసి మరల ఉర్వశిని పొందెను.

మత్స్యపురాణకథ—కాళిదాసీయమునకు చేరువుగానున్నది. పురూరవుఁడు అనుదినము ఇంద్రదర్శనమునకు ఏగు

చుండెను. ఒకప్పుడు ఉర్వశీ ఘృతాచులను కేశిదానవుఁడు పట్టుకొనిపోఁగా వాయవ్యాస్త్రముచే వానినికొట్టి వారిని విడిపించి ఇంద్రునికి ప్రియమాచరించెను. అదిమొదలు ఇంద్రునికి ఎక్కుడు స్నేహితుఁడాయెను. ఒకప్పుడు లక్ష్మీస్వయంవరమను నాటకమును భరతమహర్షి ఆడించుచుండగా పురూరవుఁడు చూచుచుండెను. ఆతనింజూచుచు ఉర్వశివలపుచేత పాఠమెల్ల మఱచి ఆటను పాడుచేయఁగా ఏబదియైదేండ్లు లతగానుండుమనియు అచటనే పురూరవుఁడు పిశాచముఁగా నుండుననియు ఆచార్యుఁడు ఆమెను శపించెను. తర్వాత ఉర్వశి పురూరవునిం జేరి ఎనమండుగురు కుమారులను కనెను.

ఈకథయే కాళిదాసుని నాటకకథకు చేర్పుగా నున్నది. కేశిదానవుఁడు ఇందును కలఁడు. వానిని పురూరవుఁడు కొట్టినది వాయవ్యాస్త్రముతోనే. ఘృతాచికిబదులు చిత్రలేఖను కాళిదాసు పెట్టినాఁడు. చిత్రరథుఁడు, గంధర్వరాజు క్రొత్త పాత్ర. నారదుఁడు ఇందు కొంత పనిచేయును. కథాసన్నివేశములలో కొంతమార్పు కలదు. ఉర్వశీ పురూరవుల యనురాగము రథములో సాహచర్యముచే నేర్పడుట మనోహరము లక్ష్మీస్వయంవర నాటకమును ప్రదర్శించినపుడు పురూరవుఁడు లేఁడుగాని పరధ్యానముగా నుర్వశి పురుషోత్తముఁడనుటకు బదులు పురూరవుఁడనుట చాల ఒప్పియున్నది. గురువర్యుని శాపము వేఱుతీరుగా నున్నది—దివ్యత్వము మాత్రమే తప్పుట. ఇంద్రుఁడు పురుషాంతరవేది గావున, రాజునకు పుత్రదర్శనమగునందాక అతనికడ నుండుమని కనికరము చూపును. ఈశాపము లాభకారియేయైనది. కుమారవనమున విహారమును

కుమారశాపముచే ఉర్వశి లతగా మారుటయు సంగమనీయమను మణిచే పునస్సమాగమమును, ఆయువు జనించుట, అతఁడు యుక్తవయస్కుఁడగువఱకు చ్యవనాశ్రమమున సత్యవతికడ ఎదుగుటయు, గ్రద్దను కూలనేసినమిషచే రాజుకడకు వచ్చుటయు, ఉర్వశి తనకు శాపము తీరినదని శోకించుటయు, ఇంద్రుఁడు మరల దేవాసుర సంగ్రామమునకు సహాయము చేయుటకై ఉర్వశిని స్థిరముగానే పురూరవుని కిచ్చివేయుటయు అంతయు చాల సహజముగా నేర్పడిన విషయములవలె కనఁబడుచు మనోహరముగా నున్నది; ఇట్టి కల్పన కాళిదాసునకే గాని అనితరసాధ్యమని తలపించుచున్నది.

నాటకమందలి స్త్రీపురుషుల విమర్శ.

పురూరవుఁడు కథానాయకుఁడు, చంద్రుని పౌత్త్రుఁడు, బుధుని కుమారుఁడు, సూర్యుని దౌహిత్త్రుఁడు, షట్చక్రవర్తులలో నొకఁడు, మధ్యమలోకపాలకుఁడు. "యమునతో కూడడంచేత విశేషపావనములైన భాగీరథీ భగవతి నీళ్లలో తన్ను తాను చూచుకొంటూవున్న ప్రతిష్ఠాననగరము ఈతని రాజధాని. ఇది "స్థానాంతరమైన స్వర్గము." "పోరు ఆసన్నమైనప్పుడు మహేంద్రుడు మధ్యమలోకంనుంచి ఈయననే సగౌరవంగా రప్పించి విజయసేనమొనలో నియోగిస్తాడు" ఆ రాజర్షి రథము సోమదత్తము, లేడికొండాతోటిది "అతడు పోయిన పనిని సాధించక మరలడు." "మహేంద్రునితో సమానుఁడైన రాజర్షి" "వేల్పులమీద పక్షపాతంగలవాడు ఆకాశగమనం గలవాడు" ఇంద్రునికడకు స్వయముగావచ్చి ఉర్వశిని అప్పగింపుమని చిత్రరథుఁడు కోరఁగా నిరాకరించెను. కారణము

ఇంద్రుఁడుచేయు మర్యాదలపై ఆశలేకపోవుటయే. మహేం ద్రుని ఉపకరించుటకు చాలిన పరాక్రమముండియు గర్వము లేనివాఁడు. 'ప్రియకళత్రుఁడు'. ఇతనివాక్కు 'నాదేము'గా నుండును. ఉర్వశిపై ప్రథమ దర్శనముచేతను రథముందు స్పర్శచేతను అనురాగ ముదయించును. ఉర్వశి తన యనురాగ మును ప్రకటించుటచే నిది బలీయమగును. విదూషకుఁడు ఓదా ర్పఁగా ఆతనియందు గౌరవమునుచూపి 'బ్రాహ్మణవచనమును ప్రతిగ్రహించు'ను. ఉర్వశిమీఁద ఎంత వలపుండినను 'ఏలిక యానకు అడ్డుపడువాఁడు' కాఁడు. ఏలన ఉర్వశి నాటకమాడు టకు పోవలసివచ్చినప్పుడు అడ్డుచెప్పలేకపోయెను. కాని రాణి యైన ఔశీనరియందు గౌరవముగలవాఁడు. భూర్జపత్రము ఉర్వశీ స్వహస్తము రాణిచేతఁబడినప్పుడు రాజు రాణిని క్షమింప వేడును. రాణి కోపగించి వెడలిపోయిన వెనుక 'నీకిది అను కూలమే' అని విదూషకుఁడు పలికినందులకు రాజు 'అట్లు గాదు. నామనసు ఉర్వశిని తగులుకొన్నను, నాకు దేవియందు ఆ యెప్పటి బహుమానమే. కాని నాప్రణిపాతమును అతిక్ర మించినది గావున నేను దేవి విషయమున ధైర్య మవలంబించె దను' అని బదులు చెప్పును. తర్వాత దేవి వ్రతమును ప్రారం భింపఁగా నది 'దేవి పశ్చాత్తాపంపొందినదై తన ప్రణిపాతపు ఉల్లంఘనాన్ని వ్రతమిషచేత తుడిచివెయ్యడానికి కోరుతున్న ది' అను విదూషకునిమాటను వాస్తవమని యొప్పుకొనును. దేవిని 'మహనీయురాలు' అని పేర్కొనును. సాధారణముగా అన్యనాయికలయం దాసక్తు లట్లుండరుగదా. 'ప్రేముడి ఇరుల

పాలయినపుడు నాగరకులు అధికంగా దాక్షిణ్యముఁజూపుతారు' అని చిత్రలేఖ పల్కినను రాజునకు రాణియందు ఒకపాటి దాక్షిణ్యము లేకపోలేదు. అట్లే ఉర్వశియందు ప్రేమయు తగ్గలేదు. దేవి పోఁగానే 'దేవి దూరముపోయి యుండదు... మఱి ఉర్వశి యేమయినా' అని ఉర్వశిని తలంచును. ఉర్వశీ సమాగమముచే చాల సంతోషించును. ఇంతటి గొప్పరాజర్షి గంధమాదనవనమున విహరించుచున్నతఱిని "మిన్నేటి ఇసుకదిన్నెలలో క్రీడిస్తూ ఉన్న ఉదయవతి అనే విద్యాధరకన్యకను తేరిచూచినాఁడు." ఆపాటికే అలిగి ఉర్వశి 'కాంతుఁడు ఎంత బతిమాలుకొన్నా మెత్తబడక' కుమారవనముచొచ్చి తీగయైపోయినది. అతఁడు ఆ ప్రియతమను వెదకుచు రేయింబవలు ఆ వనమందు గడపి సంగమనీయముచే మరల ఉర్వశిం బొంది తన రాజధానిం జేరును. ఇతనికి ప్రకృతులు అనుకూలురు. తుదకు సంగమనీయమును గ్రద్దతన్నుకొనిపోయి ఆ కారణముచే ఆయువు ఆశ్రమమును వదలుటయు, ఉర్వశి తన్నువదలి స్వర్గమునకు ఇంద్రసేవార్థము పోవుటకు సంసిద్ధయగుటయు, ననుపరిస్థితి యేర్పడఁగా పురూరవుఁడు తపోవనమును చేరుట కుద్యమించును. ఇంతలో నారదమహర్షివచ్చి ఇంద్రసందేశమును తెలిపి పురూరవునికి శాశ్వతముగానే ఉర్వశి నొసంగును.

మాణవకుఁడు, విదూషకుఁడు; 'మహాబ్రాహ్మణుఁడు.' రాజునకు అనుచరుఁడు, నర్మసచివుఁడు. 'రాజరహస్యంచేత పైకి పిగులుచున్న'వాఁడై 'జనులునిండినచోట తననాలికని కట్టివేసుకోలేఁడు'. 'సన్నని గరిక పోచకొననున్న మంచుబొట్టులాగ ఇతని నాలికలో రహస్యము చాలసేపు ఉండదు" "ఊడు చేటినిచూడ

గానే ఆరాజరహస్యము హృదయాన్ని ఛేదించుకొని వెడలు"ను. నిపుణికయు ఉపాయముగా రహస్యమును ఛేదించి వెడలును. రాజునుచూచినతర్వాత "రహస్యనిక్షేపమును కాచుచున్నావా" అని రాజడుగఁగా అప్పుడు ఆదాసి తన్ను మోసపుచ్చినదని తెలిసికొనును. రాజును వినోదపెట్టుటకు వంటయింటికి పొమ్మనును. ఇతనికి 'పంచవిధభక్ష్యాలని దానిదాని సంభారాలతో కూరుస్తూవుండడం చూస్తూవుంటే ఉత్కంఠ తీరుతుంది' ఎప్పుడును తిండిమీఁద నేదృష్టి. "మూర్ఖుఁడు అన్నిటను ప్రమాదియే" ఏలన రాజు దాఁచుట కిచ్చిన భూర్జపత్రమును గాలికి జారవిడుచును. దానిని రా జెప్పుడెప్పుడు అడుగునోయని దిగులొందును. రాజును విరహాతురుని నానాసంభాషణలచే ఓదార్చుచుండును. రాణివచ్చి భూర్జపత్రమునుచూచి రాజును నిందించునప్పుడు తన అవ్యక్తభాషణములచే రాజు దోషమునే వెలికి వేయునుగాని వేఱేమియుచేయ సమర్థుఁడు గాఁడు. 'దొంగ సొత్తుతో దొరకినదొంగకు ప్రతివచనం ఉంటుందా' అను నీమాటలచే నీతఁ డెంత బుద్ధిమంతుఁడో విస్పష్టము. అసందర్భముగా మాటలాడుచు నవ్వుపుట్టించుచుండును. నిరంతరము రాజు చెంతనేయుండి రాజును వినోదింప జేయుచుండును. ఈతని మాటలచే రాజునకు ఊర్వశియందు ప్రేమ అభివృద్ధియగును.

ఊర్వశి 'నరసఖమునీంద్రు, నూరుజ, నాకరమణి'. ఆఋషి మహేంద్రునికి ఈమెను ఇచ్చెను. 'తపోవిశేషపరిశంకితుడైన మహేంద్రునికి కోమలాయుధము, రూపగర్వితయైన స్త్రీకి గుండె తల్లడము, స్వర్గానికి అలంకారము.' కేశిదానవుఁడు పట్టుకొనినందున 'బిట్టు బెగ్గడిల్లినది.' రాజు విడిపించినవెనుక చాలసేపటికి

మూర్ఛ తేరినది. మహేంద్రునితో సమానుఁడైన రాజర్షి తన్ను కాపాడెనని చిత్రలేఖ చెప్పఁగా ప్రౌఢనాయిక గావున రాజుపై ననురాగముదయించి 'దానవులు నాకు ఉపకారం చేసినారు సుమా' అని తలంచును. రాజు మాటలనువిని 'ఇతనివాక్కు ఎంత సాదెముగా నున్నది.' అనియు చెప్పుకొనును. స్వర్వేశ్యగావున నీచేష్టిత మెల్లను విప్పియున్నది. 'తేరికుదుపుచేత' 'అంసమున అంసంబు' ఒరయుటయు ఉర్వశి చిత్రలేఖను 'ఓసరిల్లు'మని కోరఁగా చిత్రలేఖ 'నాకు శక్యంగాదు' అని చెప్పుటయు, స్మితమును, వేశ్యాజనసమాజములుగానున్నవి. శృంగారలజ్జచే ఉర్వశి తానే రాజుతో మాటలాడక చిత్రలేఖమూలముగా మాటలాడుట రమణీయము; అనురాగస్ఫోరకము. గంధర్వులు మింటికేగయఁగా ఉర్వశియొక్క యేకావళి తీవకొమ్మకు తగుల్కొనును. చిత్రలేఖచూచి చిఱునగవుతో 'దిట్టముగా తగులుకొన్నది. వదలింప నశక్యమనితోస్తున్నది' అని భావగర్భితముగా చెప్పును. అనఁగా రాజుపై ఉర్వశిభావమును చిత్రలేఖ కనిపట్టినది. పోవునపుడు రాజునుగాంచి నిట్టూర్పు పుచ్చుచు నిష్క్రమించును. ఈమె వేశ్యగావున ఈవృత్తమెల్ల నీమెకు ఉచితముగానేయున్నది. అందుచేతనే ఉర్వశీ చిత్రలేఖలను రాజు విడిపించుకొని వచ్చినప్పుడు రంభాద్యప్సరసలు 'సచిత్రలేఖను ప్రియసఖ నుర్వశినితోడుకొని విశాఖాసహితుఁడు భగవంతుఁడు చంద్రుఁడువోలె రాజర్షి వచ్చినాఁడు' అని చెప్పుట. ఈతఁడు తర్వాత ఉర్వశికి భర్తకాగల విషయమునుకూడ ఇది సూచించుచున్నది. రాజు ఉర్వశీ రాగాకృష్టుఁడై 'దుర్లభమందు తగులుకొల్పుచున్నాఁడు మన్మథుఁడు' అని తలంచును. తర్వాత రాజు

ప్రమదోద్యానమందుండఁగా 'మదనుని నియోగముచేత' ఉర్వశియే, దివ్యగావున, బయలుదేరి పురూరవునికడకు వచ్చును. పురూరవుని యాలాపమునువిని ఆతనికి భూర్జపత్రమందు మదనలేఖవ్రాసి తర్వాత అతని కగపడును. ఇంతలో భరతశిష్యుఁడు పిలుచుటచే నాటకప్రయోగమునకై ఇంద్రలోకమున కేగును.

లక్ష్మీస్వయంవరమను నాటకప్రదర్శనమందు పొరఁబాటున ఉర్వశి పురుషోత్తముఁ డనుటకు బదులు పురూరవుఁ డనుటయు వందుచే గురువు శపించుటయు ఇంద్రుఁడు శాపావసానము నను గ్రహించుటయు ఉర్వశికి అనుకూలములే యైనవి.

ఉర్వశి మరల పురూరవునికడకు వచ్చినప్పుడు అతనిరాణి ఔశీనరి, కాశిరాజపుత్రి, చెంత నుండెను. ఆమె రాజు ఉర్వశీలోలుఁడాయెనని ఎఱింగి తొలుత కోపగించినను తర్వాత ప్రియానుప్రసాదనమను వ్రతమొనరించి రాజును ఉర్వశికి వదలివేయుటచే ఉర్వశికి మరల మంచిదేయైనది; రాజుకును అనుకూలమే. ఉర్వశి రాజునకు ఔశీనరి యందు అనురాగము మిక్కుటమని కొంత అసూయపడినను అసూయావిముఖముగా నిట్లు పలికినది—'ఈమె దేవీశబ్దముచేత ఉపచార మొందుట యుక్తమే. తేజులో శచికి ఏమాత్రము తక్కువపడదు.' రాజు దేవిపై నభిమానముచూపినపుడు 'ఈమెయందు ఇతనికి బహుమానము మిక్కుటంగా ఉన్నది' అని కొంత కష్టపడును. చిత్రలేఖ జవాబుచే శాంతించును. రాణి 'రాజు ఏచెలువనుకోరునో ఆచెలువతో నేను ప్రేమబంధముతో వర్తింపవలయును' అని చెప్పినప్పుడు ఉర్వశి సంతోషాశ్చర్యముల పాలగును. తర్వాత రాజునుపొంది యథేచ్ఛముగా కొంతకాల ముండును.

రాజ్యభారమును మంత్రులమీఁదనుంచిన రతిసహాయుని ఆరాజర్షిని తోడ్కొని ఊర్వశి విహారార్థమై గంధమాదనవనమునకు వెళ్ళినది అచ్చట ఉదయవతియను కన్యను చూచినాఁడని రాజుపై అలిగినది. తర్వాత కాంతుఁడు ఎంతబతిమాలినను వినక స్త్రీలు చొరరాని కుమారవనమును చొచ్చి లతయై పోయినది. తర్వాత సంగమనీయమను మణిచే పునస్సమాగమము కలుగును. అప్పుడు సంతోషమున రాజుతో నగరికివచ్చును.

తర్వాత కొలదికాలమునకు ఊర్వశి గర్భము ధరించును. గర్భలక్షణములు చూచుచుండియు రాజెఱుఁగలేదు. ఇంతలో నాతఁడు నైమిశేయయాగ మొనరింపనేఁగఁగా ఈలోపల ఊర్వశి ప్రసవించి కుమారుని వెంటనే చ్యవనాశ్రమమున సత్యవతియను తాపసికడ ఇల్లడయుంచి, రాజునకు ఈవిషయమే తెలియనీయక దాఁచెను. ఏలయన పుత్రముఖదర్శనము రాజునకాయెనేని వెంటనే ఊర్వశి పురూరవునివదలి ఇంద్రునికడ కేగవలసినట్లు నియమము. ఎంతకాలము పుత్రముఖదర్శనము రాజు చేయఁడో అంతకాలము మంచిది. ఇట్లు కొన్నిసంవత్సరములు గడచిన యనంతరము ఆకస్మికముగా నొకవిశేషదినమున రాజు గంగాయమునల కూడలిలో స్నానమాడి రాచకూడారము ప్రవేశించినవెంటనే సంగమనీయమను నామణిని సేవకులు తెచ్చుచుండఁగా గ్రద్ద తన్నుకొనిపోవును. రాజు దానినేయుంబోఁగా నది దూరముపోవును. ఇంతలో చ్యవనాశ్రమమందలి ఋషికుమారులతో వేగియుండిన ఆరాజపుత్త్రుఁడు ఆయువు బాణముతో ఆగ్రద్దనుకొట్టఁగా రాజభటులు మణినికొనిపోయి బాణముతోఁగూడ రాజునకిత్తురు. రాజు ఆబాణములమీఁది యక్షరములను

చదువుకొని తనకు కుమారుడు పుట్టి పెద్దవాఁడైన విషయమును అప్పుడు గ్రహించును. ఇంతలో చ్యవనాశ్రమమునుండి సత్యవతియే వచ్చి బాలుని అప్పగింపఁగా ఊర్వశి ఈయాకస్మికసంభవములంజూచి విషాదమునందును. ఇంతలో నారదుఁడు రాజునకు ఇంద్రసందేశమును చెప్పి ఊర్వశీ పురూరవులకు ఎడబాపులేకుండునట్లు చేయును. ఊర్వశిమాత్రము ఔశీనరిని మరచిపోలేదు. 'మీ పెద్దక్కకు నమస్కారము చేయుము' అని చెప్పును. తుద కంతయు సంతోషమే.

ఔశీనరి, కాశిరాజపుత్త్రి. రాణి. రాజు అన్యకాంతాసక్తుఁ డయినందున నీమెకు తొలుత స్త్రీజనసహజమైన ఈర్ష్య జనించినది. తర్వాత, పతివ్రత గావున 'ప్రియానుప్రసాదన'మను వ్రత మొనరించి రాజునకును ఊర్వశికిని స్వేచ్ఛావిహారమునకు అనుజ్ఞ నిచ్చును. ఈమెయందు రాజునకు అభిమానము మిక్కుటము. 'తేజులో కదికి ఏమాత్రము తీసిపోను' అని సవతిచేత నే చెప్పించుకొన్న గాంభీర్యవతి.

కాళిదాస నాటకములలోని గుణములు.

"మాళవికాగ్నిమిత్ర విక్రమోర్వశీయాభిజ్ఞానశాకుంతలములు కాళిదాస నాటకత్రయమని ప్రఖ్యాతముగదా. అందు గుణాతిశయములెల్లను యథోత్తరము పెంపొందియున్నవి. మూఁడును మదనుని జయభేరులే, మూఁటను శృంగారమే అంగి. అయినను భేదములు గలవు. మూటనుం గ్రమముగా రాచకన్య, స్వర్వేశ్య, మునికన్యయు, నాయికలు; తొలిదానం గామసిద్ధి కలదు. రెండవదాన పుత్త్రోత్పాదనరూపధర్మంబును, మూఁడవదాన ఆరెండింటితోఁగూడ పరిపరిగ్రహాపరాఙ్ముఖ

తయు ధర్మదారపరిత్యాగజనితానుశయంబును నుత్కటములు. ఏవమాదిగుణాతిశయముల చేత శాకుంతలము లోకములో నాటకరాజమయ్యినది. అయినను ఇందును నాయకునియందు స్వార్థపరతయే కనఁబడుచున్నది. ఉత్తరరామచరిత్రములో భవభూతి స్వార్థపరతను అధఃకరించి లోకారాధనవ్రతధ్వజమును స్థాపించి నాఁడు దానంజేసి పెద్దలచిత్తమున నదియే శాకుంతలమునకన్న నుత్కృష్టమైనది. నామగ్రహణక్రమమున నే ఈత్రయమున కాళిదాసభారతి ముగ్ధామధ్యాప్రౌఢావస్థలం జూపుచున్నది. దానంజేసి అదియు తద్రచనాక్రమమున నెన్నఁదగియున్నది.

"వీనియందెల్ల చతుఃప్రీతిమనస్సంగములు వలసియున్నవి. అందులకు విరళ నేపథ్యమున నృత్తగీతములు రాజకన్య గావున మాళవికకు ఉచితములైనవి. ఉర్వశియందు పురూరవునికి మనస్సంగము ఏకరథంబున నొండొరువుల నొరయుచుం గూర్చుండుటయు, ఉర్వశి ఉద్ఘాతము కలిగినప్పుడు ఆతనిపైఁ బడుటయు, ఆతనిం గృతజ్ఞతతోఁ గామప్రేరితసవిభ్రమదృష్టులతోఁ గాంచుటయు, అని కులకన్యలతో ఘటిల్లని కారణ విశేషముల చే తిరముగా నాటుకొన్నది. మునికన్యయగు శకుంతలతో నివేవియు ఘటిల్లవు. కాన అందులకై కాళిదాసుఁడు ప్రియదర్శికలోని తుమ్మెదల తుటుమునుండి ఒకతుమ్మెదం దెచ్చికొన్నాఁడు. అదిపైకొనఁగా నామెపడిన తత్తఱపాటును ఆ తుమ్మెదంగాంచిన యాజలిఁజూపులును కామప్రేరితములైన శృంగారచేష్టలతోడి సవిభ్రమదృష్టులువోలె దుష్యంతునికి మనస్సంగముం గలిగించినవి."

(వే. వేం. శాస్త్రి మాళవిక - ఉపోద్ఘాతమునుండి.)

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారి భాషాసేవ.

ఆంధ్రవాఙ్మయమునకు పందొమ్మిదవశతాబ్ద్యుత్తరార్ధ నూతన వికాసము కలిగినది. అట్లే దేశమంతటను ఒక్క భాషకే అననేల పెక్కింటికి నూతనోజ్జీవము కలుగఁజొచ్చినది. అంతకు ముందు దేశమందు లేనివి, వాఙ్మయమునకు జీవనౌషధములు, ముద్రాయంత్రములు వెలయఁజొచ్చినవి. దేశమంతయు మేలుకొనం దొడంగినది.

అట్టి యీకాలమున శ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారి యాగమనము వాఙ్మయమున నొక క్రొత్తయుగమును సూచించుచున్నది; గద్యపద్యనాటక విమర్శకాదివాఙ్మయములలో వారు చూపిన పద్ధతులు పెక్కులు.

నెల్లూరుజిల్లా కావలితాలూకాలో సముద్రతీరమున, ఇసుకపల్లెకు సమీపమున,మల్లయపాళెమని గ్రామమును వేదము వారు ప్రదూరు ద్రావిడ బ్రాహ్మణులు సర్వాగ్రహారముగాఁ బడసి యనుభవించుచుండిరి. అందు వేంకటరాయశాస్త్రులవారని 'వేదశాస్త్రములందు ప్రఖ్యాతులు, అప్రతిగ్రాహకు' లుండిరి. వారికుమారులు వేంకటరమణశాస్త్రిగారు, బాల్యమందు నెల్లూరువదలి కంచిలో నివర్తి వేంకటరామశాస్త్రులవారికడ చదివి, మొదట మదరాసులో, వెనుక కాకినాడ, నరసాపురము, పోదూరు, విశాఖపట్టణము, రాజమహేంద్రవరము, మొదలైన ప్రదేశములలో సంస్కృతాంధ్రపండితులుగానుండి, "వైయాకరణపతంజలి" యని ప్రఖ్యాతినందిరి.

వీరి పెద్దకుమారులు శ్రీ వేంకటరాయశాస్త్రులవారు మదరాసులో ౧౮౫౩ సం॥ డిసెంబరు ౨౧ తేది జన్మించిరి. శాస్త్రుల

వారి బాల్యమంతయు నాంధ్రదేశమున పలుతావుల గడచెను. ౧౮౬౯ సం. మెట్రిక్యులేషను మొదటితరగతియందు త్తీర్ణులై పదిపదునొండురూప్యముల స్టయిపెండుతో మదరాసులో నార్మలుస్కూలులో ట్రైనింగు పొందిరి. అప్పుడు వీరి యాంధ్ర గురువులు శ్రీబహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులవారును, చదలవాడ సీతారామశాస్త్రులవారును. ౧౮౭౧ సం॥ ఎఫ్. ఏ, పరీక్షయందు త్తీర్ణులై తర్వాత నుద్యోగములో ప్రవేశించి పదునొకండు సంవత్సరములు అటనట ఉపాధ్యాయవృత్తియందు గడపిరి. ఆదినములలో నచ్చైన గ్రంథములలోను ప్రచారము నందున్న తాళపత్రగ్రంథములలోను చదువక విడిచినది లేదు; చదివి మఱచినది లేదు.

ఇంతలో నాంధ్రదేశమున వితంతువివాహములు బయలుదేరినవి. శాస్త్రులవారిని పలువురు సనాతనులుకోరి వారిచే నుపన్యాసము లిప్పింపసాగిరి. ఈసందర్భమున శాస్త్రులవారు కావించిన పరిశోధనయు ప్రచారములును అపారములు. 1883 సం. ఈవిషయమునెల్ల చేర్చి గ్రంథముగా ప్రకటించిరి. ఈఖ్యాతిచే మిల్లరుగారు ౧౮౮౬ సం. నవంబరులో శాస్త్రులవారికి మదరాసు క్రిస్టియనుకాలేజి సంస్కృతోపాధ్యాయపదము పిలిచి ఒసంగిరి.

ఈయుద్యోగముతో శాస్త్రులవారి జీవితములోని ప్రధానఘట్టము ప్రారంభమగుచున్నది. శాస్త్రుల వారికి జీవితమునందు చక్కఁగా కుదురుపాటుకలిగినది, గ్రంథరచనకు అవకాశ మేర్పడినది. ఇంతకుముందే శాస్త్రులవారు గ్రంథరచనకు ప్రారంభించి ప్రక్రియాఛందస్సు, అలంకార సారసంగ్రహములను ప్రకటించి

యుండిరి. కథాసరిత్సాగరమును దినమునకు ఐదుపుటలవంతున అనువదించుటకు ప్రారంభించి ౧౮౯౧ సం॥ పూర్తిచేసి ప్రకటించిరి.

"నానాఖ్యానమనోహరంబైన" యీ ప్రబంధ మొక యపూర్వశైలిని రచియింపఁబడినది. కఠినపదాడంబరము లేక, సులువైన పదజాలములతో, కథాభాగములకు ఆయాచోటుల ననువైనశైలితో, ఎల్లవారికిని సులభగ్రాహ్యమై ఈవచన గ్రంథము ఆంధ్రవాఙ్మయమున నొక నూతన శైలికి మార్గదర్శకమైయున్నది. కొందఱు ప్రబంధముల వచనములశైలిని వ్రాయుచుండిరి; మఱి కొందఱు ఆంగ్లగ్రంథముల సాంప్రదాయములను తెనుఁగులోనికి తెచ్చుచుండిరి; శాస్త్రులవారు తెనుఁగువారి జాతీయతను తోఁపింపఁజేయు తిక్కనాదుల సాంప్రదాయము ననుసరించి ఆంధ్రదేశమందలి జనసామాన్యముయొక్క వాడుక భాషకు చేరువయైన గ్రాంధిక భాషలో కథలనువ్రాసిరి.

పాత్రోచిత భాష.

౧౮౯౧ సం॥ శాస్త్రులవారు నాగానందనాటకము నాంధ్రీకరించిరి. దీని ప్రకటనము ఆంధ్ర నాటక వాఙ్మయమునందు నూతన యుగప్రారంభమును సూచించుచున్నది. శాస్త్రులవారు ఇట్లు వ్రాసియున్నారు—"మనవారు మేఁకదాఁటుగా చిరకాలము పురాణముల నాంధ్రీకరించి తర్వాత ప్రబంధంబుల విసివి యిప్పుడు అన్యములం దొడంగినారు. మఱియు గీర్వాణనాటకముల నెఱింగియుం పాశ్చాణనాటకములం జదువువఱకు నాటకముల వ్రాయరైరి. గీర్వాణకథల నెఱింగియుం పాశ్చాణనవలలం గాంచినదనుక నవలల పయింబడరైరి. మఱి గద్య కవన మొకప్రజ్ఞ కాదఁట.

అభావముచే నవలలు లేకపోయినవి. నాటకములు వ్రాయమికి అట్టికారణమే యొకటిగలదు.”

౧౮౯౦ సం ప్రాంత్యమున కొందఱు సంస్కృతనాటకముల ననువదింప సాగిరి. వీనిని, సంస్కృతమర్యాదప్రకారము ప్రాకృతాదిభేదముల లక్షణము ననుసరింపక అంతటను వ్యాకృతాంధ్రమే ప్రయోగించి రచియించుచుండిరి. నీచపాత్రలకును ఉదాత్త నాయికానాయకులకును ఏకవిధభాషనే ప్రయోగించుచుండిరి. ఇది ఔచిత్యమునకు దూరము. నాటకము దృశ్యకావ్యము, ఆడఁగా చూడఁదగినది. లోకవృత్తానుకరణము. అట్టిచోట అందఱకును ఏకవిధభాషను పెట్టుట అసహ్యకరము. శాస్త్రులవారు నూతనమార్గములం గోరువారు, నాగానందమున నొక క్రొత్తమార్గ మవలంబించినారు. సంస్కృతనాటకముల మర్యాద నవలంబించి మూలములో సంస్కృతముండుచోట సలక్షణభాషయు; ప్రాకృతాది భాషాభేదము లుండుచోట్ల తెనుఁగు గ్రామ్యభేదములనుం బ్రయోగించి అనువదించిరి. ఆంధ్రవాఙ్మయమున పాత్రోచితభాషయందు రచియింపఁబడిన ప్రథమాంధ్రనాటక మిదియే. అంతకుముందు పాత్రోచితభాష యననేమో మన పండితులకు తెలియదు.

పలువురు పండితులును కవులును ఔచిత్యాభిమానులు హర్షించిరి. కొందఱకు అకారణముగా శాస్త్రులవారి గ్రామ్యముం గన్న ద్వేష మారంభమాయెను. పండితులలో నీవిషయ మొక యలజడి బుట్టించి వృద్ధిచేయసాగినది. కొందఱు పండితులు తమ పొరఁబాటును తెలిసికొని తాము పాత్రోచితభాష యవలంబించిన ఎక్కడ శాస్త్రులవారి శిష్యుల మగుదుమోయని భయ

పడియు, ఈకీర్తి శాస్త్రులవారికి రానేల యని అసూయవహించి నీచపాత్రలకు అచ్చతెలుఁగును పెట్టసాగిరి. దీనిచే వారి నాటకములు అసహ్యములుగా పరిణమించినవి. సరిపడనిపండితులు శాస్త్రులవారిని గ్రామ్యశాస్త్రియని యాక్షేపించిరి. వారిని తలఁద్రొక్కునట్లు ౧౮౯౬ సం. ఈపద్ధతినే యవలంబించి శాస్త్రులవారు కాళిదాస శాకుంతలమును అనువదించిరి. ౧౮౯౭ సం. వారు, తాము బాల్యములో తమ తండ్రిగారు చెప్పగా విన్నట్టి ప్రతాపరుద్రకథను పెంపొందించి, పెక్కుపాత్రలను సృజించి తమకు తోఁచినట్లు అల్లి నాటకముగా ప్రకటించిరి. ఇది ఆంధ్రవాఙ్మయమున మొదటి జాతీయనాటకము, స్వతంత్రరచన. ఈ నాటకమందలి కథాసంవిధాన చమత్కారము, సన్నివేశ సౌభాగ్యము, సమన్వయ సౌలభ్యము, పాత్రనిర్మాణకౌశలము, రసపోషణము, కవన స్వారస్యము, మొదలగువాని నిండుకలిమి యటుండ, బహుపాత్ర నిర్మాణముం గావించి ఎనిమిది తొమ్మిదితెగల గ్రామ్యభేదములం బ్రయోగించి, తమ పాత్రోచిత భాషా సిద్ధాంతమును తిరముగా నెలకొల్పుట మాత్రమే గాదు, శాశ్వతముగా తెలుఁగువారికి రూపకరచనావిధానముం జూపినారు. ఆకాలముననే మఱి రెండు స్వతంత్రనాటకములు వెలువడినవి, శ్రీ ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారి చిత్రనళీయమును, శ్రీగురుజాడ అప్పారావుగారి కన్యాశుల్కమును.

ఈకాలమున శాస్త్రులవారిపై అకారణముగా పలువురకు ద్వేషభావ ముదయించినది. శాస్త్రులవారి పాండిత్యమును ఖ్యాతినిగని మనవారు ఓర్వలేకపోయిరి. చాటున మాటున దూషించుచునే యుండిరి. శాస్త్రులవారు అకారణముగా కయ్య

మునకు దిగలేదు. చాలకాల మోర్చికొనియుండి తుదకు విమర్శనగ్రంథములను వ్రాయఁబూనిరి. వీనిలో ప్రధానమైనది శ్రీ కొక్కొండ వేంకటరత్నంపంతులవారి యాంధ్రప్రసన్న రాఘవనాటకముపై విమర్శ. శాస్త్రులవారి గ్రామ్యమును ధ్వంసముచేయగలంచి కవిపండితసంఘము నేర్పాటుచేసి ఆ సరిపడని పండితులు వ్యూహము పన్నిరి. కాని ఆసభలలోని యుపన్యాసములచే శాస్త్రులవారి మతమే ఎల్లవారును అంగీకరించినారు.

శాస్త్రిగారి ఆంధ్రీకరణ ప్రకారము.

సంస్కృతాంధ్రములలో శాస్త్రులవారి పాండిత్యము సమగ్రము. పండితుఁడే కాక కవి. హాస్యరసము వంశక్రమాగతమైన ఆస్తి; పెట్టనిసొమ్ము, సహజము. 'హాణరూపకరసంబు దరంబు నిండార ద్రావిన' రసద్రష్ట. ప్రతాపరుద్రీయాదినాటకములను నిర్మించిన రసస్రష్ట. లోకానుభవము సమగ్రము. వీనిచే నీనాటకమందు ఏర్పడినగుణములు—సాధుపాఠనిర్ణయము, మూలానుసరణము, అర్థసౌలభ్యము, పాత్రోచితభాష అనునివి.

సాధుపాఠనిర్ణయమువిషయమున, అలవడిన సంస్కృత వ్యాఖ్యలును, ఊహయు నాధారములు. ఇది విశేషముగా ప్రత్యేకవ్యాసముచే తెలుపఁదగిన విషయము. ఇంటర్మీడియేటు విద్యార్థుల కనవసరము. ఆయాశ్లోకములలోను పాత్రభాషితములలోను కవిహృదయమును గుర్తించి ఔచిత్యము ననుసరించి సాధుపాఠమును నిర్ణయించుకొని అనువదించినారు. మూలానుసరణము చాల ముఖ్యమైనది. కాళిదాసుశ్లోకములలో చెప్పినభావములను పోనీయక ఆయాపదములలో మహాకవి

ఏయేభావములను ఎట్లెట్లు పొందుపరచినాఁడో ఆస్వారస్యము వచ్చునట్లుగా శాస్త్రిగారు అనువదించినారు. అక్షరమక్షరమును మూలమునకు సరివచ్చునేగాని ఎచ్చటను 'తు చ.' తప్పదు. పైగా నీయనువాదములు మూలమునకు పెక్కుచోట్ల వ్యాఖ్యల వంటివి. అర్థసౌలభ్యమువిషయమున నాటకమే ప్రమాణము. చదువరులకు, ఒకపాటిజ్ఞానము గలవారికి పద్యములు సులువే. ఈపద్యములలో శాస్త్రులవారు ప్రబంధముల ధోరణిం బాటింపక నాటకశైలిని అనుకరించినారు. అనఁగా పద్యములును పాత్రభాషితములును; వేరుగా మాటలాడిన ట్లుండవలయునుగాని కథ చెప్పిన ట్లుండ రాదు. పైగా సంస్కృతశ్లోకమందలి భావగాంభీర్యమును పదప్రయోజనమును రావలయును. ఈ రెండంశములను మనస్సున నుంచుకొని పద్యములను చదివిన రసవంతముగా నుండును. పాత్రోచిత భాషలో శాస్త్రులవారిప్రతిభ గోచరించును. ఈనాటకమున విదూషకునివాక్యములు గ్రామ్యము. రాజాది పరిశుద్ధము. ఉర్వశీ చిత్రలేఖాదులు ఉత్తమగ్రామ్యమును మాటలాడుదురు. నీచగ్రామ్యమున కిందు తావులేదు.

శాస్త్రులవారు మొదట ౧౮౯౦లో జ్యోతిష్మతీ ముద్రాక్షరశాలను స్థాపించి సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములను ముద్రింపనారంభించిరి. కాని అప్పుడు ఆర్థికముగా క్లేశములు కలుగుటచే దానిని మానిరి. మరల, కృష్ణియన్యా లేఖనుండి విరమించుటకు సంవత్సరము పూర్వము ౧౯౦౯ లో జ్యోతిష్మతీముద్రాక్షరశాలను ప్రారంభించి అందనేక గ్రంథములను ముద్రించి యాంధ్రులకృతజ్ఞతకు పాత్రులైరి. వీనిలో ముఖ్యమైనది శృంగారనైషధవ్యాఖ్య ౧౯౧౩.

ఈ కాలములోనే గ్రామ్యవాదమును ఆరికట్టినారు. మొదట గ్రామ్యమును తెచ్చినవారు శాస్త్రులవారే. గ్రామ్యమునకు వాఙ్మయములో స్థానముకలదని చెప్పినారు. "రసజ్ఞులు కారణవిశేషములంబట్టి గ్రామ్యమందు గ్రంథములను వ్రాసికొందురుగాక. బొబ్బిలిపాటయు, దేశింగురాజుపాటయు గ్రామ్యములేగదా. ఆరాధ్య మల్లన రచించిన జంగాలపాటలోని వీరరసము ఇంచుకేనియు రంగరాట్చరిత్రమున లేదు. ఇది గ్రామ్యప్రభావము గాదు. రచనాప్రభావము...అట్లే గ్రామ్యమున సుద్దులును కథలును గద్దెలును రసవంతములు గలవు. 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యమ్మ'ని గదా విశ్వనాథకవిరాజు అనుశాసించినాఁడు. అది హృదయంగమము గాని, బాలుర పాఠపుస్తకములను గ్రామ్యమున వ్రాయుటయు, ఆ గ్రామ్యపుస్తకములను నిర్బంధపూర్వకముగా పాఠశాలలో చదివించుటయు, అసమంజసము."

వెనుక శాస్త్రులవారిజీవితము చక్కగా నడువలేదు. మరల క్లేశములు ప్రారంభమైనవి. ౧౯౧౮ సం. నెల్లూరనే కాపురముండదలఁచి అచ్చటికేఁగినారు. దీనిచే వారికి చాలనష్టముకలిగినది. గుమాస్తాలుగా చేరినవారు పలువురు వంచకులై ద్రవ్యమునేమి, పుస్తకములనేమి, యంత్రభాగములనేమి, పనిముట్లనేమి పెక్కింటిని హరించిరి కాని శాస్త్రులవారి 'నిందుమనంబు నవ్యనవనీతసమానము, పల్కు దారుణాఖండలశస్త్రతుల్యము.' అందుచే ఆ గుమాస్తాలే పాదములపైఁబడి క్షమాపణవేఁడగా మరల చేర్చుకొనిరి.

సూర్యరాయాంధ్రనిఘంటు సంపాదకత్వము శాస్త్రుల వారిజీవితములో నొక మెఱుపువంటిది. అంతలో వెలుఁగు అంతలో చీఁకటి రు ౩౦౦ వేతనముపై నియమింపఁబడిరి. రెండేండ్లు మదరాసులో సంపాదకత్వము వహించి విరమించిరి.

మరల శాస్త్రులవారు గ్రంథరచనకుం బూనుకొని ఆ యచ్చాపీసునే పెట్టుకొని పాటుపడుచుండిరి. ఆముక్తమాల్యదకు వ్యాఖ్య వ్రాయ నారంభించిరి. మధ్య చిన్న గ్రంథముల నెన్నిటినో ప్రకటించిరి. లెక్కలేని సత్కారములును జరుగుచుండినవి. కాని ఆర్థికక్లేశములు తగ్గలేదు.

తుదిదినములలో వారికి ఋణమనఃక్లేశములుకలిగినందున విశేషగ్రంథరచన చేయలేదు. కాని చేసినపని సామాన్యుఁడు చేయగలిగినదిగాదు. ఆముక్తమాల్యదవ్యాఖ్యను పూర్తిచేసి ముద్రించిరి. సాహిత్యదర్పణాదిగ్రంథముల నాంధ్రీకరించిరి. నిరంతరము గ్రంథశోధన చేయుచునే యుండిరి. పెక్కు సంస్కృదాంధ్రగ్రంథములను దిద్దియు, తమజీవితములో కాకపోయినను ఎప్పటికైనను ప్రకాశముం బొందుగాకయని, టీకలు వ్రాసియు పదిలపరిచినారు. (విస్తరము వేంకటరాయశాస్త్రి జీవిత చరిత్ర సంగ్రహమున చూడుఁడు.

వే. వేంకటరాయశాస్త్రి M. A.

శ్రీ

ఆంధ్ర - విక్రమోర్వశీయము.

శా. ఏనిం జాటును రోదసీభరితుఁ డౌనేకాత్ము వేదాంత, ము
వ్వానిం జెందెడి నీశ్వరాఖ్య యితరాప్రాప్తంబు సార్థార్ణమై
ధ్యానింతు ర్మను లెవ్వనిన్ నియమితప్రాణాదులై ముక్తికై
తా నిశ్శ్రేయస మిద్ధభక్తివశుఁ డాస్థాణుండు మీ కిచ్చుతన్.

ప్రస్తావన.

నాంద్యంతమున

సూత్రధారుఁడు.—అతివిస్తరము వలదు. [నేపథ్యము వైపుచూచి] మారిషా, ఇటు రావోయి.

[పారిపార్శ్వకుఁడు ప్రవేశించును.]

పారిపార్శ్వకుఁడు.—వచ్చితిని బావా.

సూత్ర.—మారిషా, ఈసభవారు పూర్వకవుల ప్రయోగబంధములను పెల్లుగా చిత్తగించియున్నారు, కావున, నే నిపుడు విక్రమోర్వశీయ మనెడి యపూర్వనాటకమును ప్రయోగించెదను, అందులకై పాత్రవర్గమును తమతమ పాత్రములయందు అప్రమత్తులుగా సిద్ధపడవలసినదని హెచ్చరింపుము.

పారి.—బావ యాజ్ఞాపించినట్లు. [అని నిష్క్రమించును.

సూత్ర—ఇదె యిపుడు ఆర్యమిశ్రులకు విన్నవించు కొనుచున్నాను. [ప్రణమిల్లి]

తే. ప్రణయవంతులమీఁది దక్షిణత నేని,
వస్తుపురుషులపై గౌరవమున నేని,
అవధరింపుఁడి సావధానాత్ములగుచుఁ,
గాళిదాసగ్రథితరూపకమును దీని. 2

[నే ప థ్య ము న]

కావరయ్యా కావరయ్యా! వేల్పులమీఁద పక్షపాతం గలవాడుగానీ, ఆకాశగమనం గలవాడుగానీ, కలడేని

సూత్ర.—[చెవి యొగ్గి] ఏమి యిది! నేను విన్నపము చేసి కొన్న వెంటనే గొరవంక కొమ్మలదియుం బోలె ఆకసమునుండి నాదము వినఁబడుచున్నది! [ఆలోచించి] కానీ, తెలిసినది:—

తే. నరసఖమునీంద్రునూరుజ నాకరమణి
విత్తపునిమోలి *నాఁడి నివృత్తయగుడు,
వర్త్మపథమున నసురారు లాఁకఁగొనఁగ,
శరణుకై కుయ్యి వెట్టు నచ్చరలగణము. 3

[అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రస్తావన ముగిసినది.

---

* ఆఁడి - "కైలాసనాథ మువసృత్య" అని పా. నుదాహితము.

ప్రథమాంకము.

—:○:—

[అంతట అప్సరసలు ప్రవేశింతురు.]

అందఱు—కావరయ్యా కావరయ్యా! వేల్పులమీద పక్షపాతంగలవాడుగానీ, ఆకాశగమనం గలవాడుగానీ, కలఁడేని.

[అంతట రథముచేత రాజును సారథియు (అపటీక్షేపముగ) ప్రవేశింతురు.]

రాజు—మొఱ యిడవలదు, మొఱ యిడవలదు. సూర్యోపస్థానమునుండి మరలిన నన్ను పురూరవునిఁ దఱియుండు; ఎందువలననుండి మిమ్ముఁ గావవలయునో చెప్పుఁడు.

రంభ.—అసురదర్పమునుంచి

రాజు.—ఏమీ! అసురదర్పము మీకు ఎగ్గు చేసినదా?

మేనక.—అవధారు మహారాజా! ఎవతె తపోవిశేషపరిశంకితుఁడైన మహేంద్రునికి కోమలాయుధమో, రూపగర్వితయైన శ్రీకి గుండె తల్లడమో, స్వర్గానికి అలంకారమో, ఆ మా ప్రియసఖి ఊర్వశిని కుబేరాస్థానమునుంచి మరల వస్తూవున్న దాన్ని చిత్రలేఖాద్వితీయను హిరణ్యపురవాసి కేశి యనే దానవుఁడు ఆకస్మికంగా చూచి చెఱబట్టుకొని పోయినాఁడు.

రాజు—ఆజాల్ముఁడు ఏదిగ్భాగమువైపు పోయినాఁడో ఎఱుఁగుదురా?

సహజన్య—పూర్వోత్తరంవైపు.

రాజు.—అటయిన దిగులు మానుఁడు. మీసకిని తెచ్చుటకు యత్నించెదను.

అచ్చరలు.—సోమునినుంచి ఒకటే ఎదమువాడ వైన నీయం దిదేమి యాశ్చర్యం?

రాజు.—నన్ను మీారు ఎచట ఎదురు సూచుచుండెదరు?

అచ్చరలు.—ఇదె యీ హేమకూట శిఖరమువిూద.

రాజు.—సూతుఁడా! ఐశానదిక్కునకు గుఱ్ఱములను వడిగొలుపుము.

సూతుఁడు.—ఆయుష్మంతునియాజ్ఞ.

[అని అట్లు చేయును.

రాజు.—[రథ వేగమును రూపించి] బళిబళి! తేఱ పోవు చున్న యీ వేగముచేత నేను ముందు తరలు గరుత్మంతుని సయితము కలసికొనఁగలను. మఱి యీయింద్రాపకారిమాట చెప్ప వలయునా? అట్లే గదా.

చ. పొడిపొడి యౌచుఁ దేరిమును
పోవు దుమారము వోలె మేఘముల్,
అడరెడినో యరిభ్రమి న
రాంతరపంక్తి యరాంతరంబులన్;
నిడివిగఁ జిత్రముల్బలె వి
నిశ్చలముల్ హయమౌళిఁ జామరల్,
పడగ చెలంగు యష్టితుదిఁ
బ్రాంతమునన్ సరి గాలితీవ్రతన్. 4

[రథముతో రాజును సూతుఁడును నిష్క్రమింతురు.

రంభ.—ఓసే, ఆ రాజర్షి వెళ్లినాడు. ఆ నిర్దిష్టప్రదేశానికే పోదాము రండి.

ఇతరలు.—సఖి, అట్లే చేదాము.

[అని అందఱు శైలమెక్కుట నభినయించి నిలుతురు.

రంభ.—ఆరాజర్షి మనహృదయశల్యాన్ని వెలువరించునా?

మేనక.—నీకేల సంశయం? పోరు అనన్యమయినప్పుడు మహేంద్రుడు మధ్యలోకంనుంచి ఈయననే సగౌరవంగా రప్పించి విజయసేన మొనలో నియోగిస్తాడు గదా.

రంభ.—తప్పకుండా యిపుడు విజయంపొందును గాక.

సహ.—[క్షణమాత్రముండి] ఓసి, ఊఱడిల్లండి ఊఱడిల్లండి. ఇదుగో నిగుడుతున్న లేడిజెండాతోటిది ఆరాజర్షి రథము సోమదత్తము కనబడుతున్నది. ఆతడు పోయినపని సాధించక మరలడు గదా.

[అందఱు పైకి కన్నులెత్తి చూచుచున్నారు.

[అంతట రాజు సూతుడును, చిత్రలేఖావలంబితహస్త భయనిమీలితాక్షి ఊర్వశియు ప్రవేశింతురు.]

చిత్రలేఖ.—ఊఱడిల్లు ఊఱడిల్లు ప్రియసఖి.

రాజు.—

తే. తొలఁగె భీరుక, సురరిపువలనిభయము,
వజ్రిమహిమ జగత్త్రయావనముఁ గాదె!
కానఁ దెఱవు వెడంద యాక్రాలుగన్ను,
నళిని ప్రత్యూషమున మహోత్పలముఁ బోలె. 5

చిత్ర.—అయ్యో! ఉచ్ఛ్వాసమాత్రమే జీవచిహ్నంగా వున్నది! ఈమెకు ఇంకనూ చైతన్యం రాకున్నది;

రాజు.—మీసఖి బిట్టు బెగ్గడిల్లినది, అట్లే గదా.

క. విడువద యిప్పటికి నదరు,
పడఁతియెదను గుసుమసదృశబంధనమును, దె
ల్పెడి స్తనమధ్యోచ్ఛ్వాసిత,
నద రెడు హరిచందన ద్రవాంకము దీనిన్. 6

చిత్ర.—ఓసే! మనస్సు నిబ్బరంచేసుకోవే, అచ్చరలాగ తోచకున్నావే! [ఊర్వశి తెలివిపొందును.

రాజు.—కోమలీ, నీచెలి మూర్ఛదేరుచున్నది. చూడు.

తే. శశి పొడువఁ జీకటి యడంగు నిశయుఁ బోలె
సాంద్రధూమం బణుని శాగ్నిజ్వాల వోలె,
లోనిమూర్ఛ యెడలుచుండఁ జాన దోఁచు
గట్టుకిలినఁ గలఁగి తేరు గంగ వోలె. 7

చిత్ర.—సకీ, దిగులు మానవే. ఆ వేల్పులపగతురు హతాశులు పరాహతులై నారుగదా.

ఊర్వశి—[కన్నులు తెఱచి] మహేంద్రు దేమయినా తన ప్రభావాన్ని చూపించినాడా!

చిత్ర.—మహేంద్రుడు గాదు, మహేంద్రునితో సమానుడైన యీ రాజర్షి.

ఊర్వశి.—[*తన్నుం జూచుకొని, ఆత్మగతము] దానవులు నాకు ఉపకారం చేసినారు సుమా.

రాజు.—[ప్రకృతిస్థను ఊర్వశిని నిర్వర్ణించి, స్వగతము] అచ్చరలందఱును నారాయణఋషిని వలపింప వచ్చి అతనితొడ నుండి జనించిన యీరమణిని గాంచి సిగ్గు చెందుట యుక్తమే

* పా. రాజుం జూచుచు.

సుమా. అట్లన నేల, ఈరూపము తాపసునిసృష్టి యనఁదగినది గాదు. అట్లే గదా—

ఉ. వైదలిఁ జేయ నయ్యె విధి
ప్రాప్తమహోజ్జ్వలకాంతి చంద్రుఁడో?
ఆదిరసైకకంద మగు
నయ్యసమాస్త్రుఁడో? పుష్పమాసమో?
వేదజడుండు ప్రాఁదపసి
వీతసమస్తకుతూహలుం డెటుల్
శ్రీ దొలఁకఁగ మనోహరముఁ
జేయఁగ నేర్చెడి సిట్టిరూపమున్. 8

ఉర్వశి.—చెలీ, ఆసఖీజనము ఎక్కడ ఉండును.

చిత్ర.—అభయమిచ్చిన మహారాజే తెలుగును.

రాజు.—[ఉర్వశిని గాంచుచు] మిక్కుటపువెగులులో నున్నది నీవే యూహింపుము.

తే. స్వైరముగ నీవు భామ, యవంధ్య మైన
యొవని కనుమోళ్ల నొకపరి యేని నిలుతో,
నిన్నుదయ లేక యాతఁ డే వెగులుఁ జెందఁ,
జెలుల స్నేహారపార్థిలఁ జెప్ప నేల?

ఉర్వశి.—[అపవారించి] ఇతనివాక్కు ఎంత నాణెముగానున్నది! తా కేమి! చంద్రునివల్ల అమృత మన్న ఆశ్చర్య మేమి? [ప్రకాశము] కనుకనే చూడడానికి నా హృదయము తమకపడుతూ ఉన్నది.

రాజు.—[చేతితో చూపుచు]

క. నీమొగముం జూచెద రిదె,
కోమలి, నీచెలులు హేమకూటస్థిత లై,
గామముం బాసినవారిరి
సామిం బ్రత్యాగతప్రసాదుంబోలెన్. 10

[అని ఊర్వశిని సాభిలాషముగాఁ గనును.

చిత్ర.—సఖి, చూడుు.

ఊర్వశి.—[రాజును ఆసతోఁ గాంచుచు] సమదుఃఖిత చేత నన్ను కన్నులతో త్రాగుచున్నట్లు తోఁచెని.

చిత్ర.—[సాకూతముగా] ఎవరు?

ఊర్వశి.—ఇదె ప్రణయిజనము.

రంభ.—[హర్షముతోఁ గాంచి] సఖి, సచిత్రలేఖను ప్రియసఖి నూర్వశినితోడ కొని విశాఖాసహితుడు భగవంతుడు చంద్రుఁడువోలె రాజర్షి వచ్చినాడు.

మేనక.—[చూచి] సఖి, మనకు ఇందు రెండు ప్రియములు. మన ప్రియసఖిని ఊర్వశిని తేవడమున్ను, మహారాజు అక్షతశరీరుడుగా రావడమున్ను.

సహజన్య.—సఖి, సరిగా చెప్పితివి. దానవులు దుర్జయులుగదా.

రాజు.—సూతుఁడా, ఇదే ఆకొండశిఖరము, రథమును డిగ్గ నడుపుము.

సూతుఁడు—ఆయుష్మంతుని యాజ్ఞ. [అని అట్లే చేయును.

రాజు.—[చక్రోద్ఘాతమును రూపించి, ఆత్మగతము]ఆహా! రథము విషమముగా కొండమీఁద దిగుట నాకు ఉపకారమే అయినది.

ఆ. తేరికుదుపుచేత నీరజాంగశ్రోణి
రోమవిక్రియాభిరామముగను
అంసమునమదీయమంసంబునోరయుట,
యించువిల్తుఁడంకురించుటబలె! 11

ఊర్వశి.—సఖి, కొంచె మటు ఓసరిల్లవే.
చిత్ర.—[స్మితముతో] నాకు శక్యం గాదు.
రంభ.—రండి రాజర్షి ని సంభావింతము.

[అందఱు సమీపింతురు.

రాజు.—

తే. సూత, నిలుపుము రథము నిచ్చోట నిముసము,
ఉత్సుక లగుసఖులతో సముత్సుకతను,
లతలతోఁ గూడ సార్తవలక్ష్మి వోలె,
నీమదిరనేత్ర వెండి కూర్పనయూఁదాఁక. 12

[సూతుఁడు అట్లు చేయును.

రంభాదులు అందఱు.—ఆహా! మహారాజు విజయము చేత వర్ధిల్లుచున్నాడు!

రాజు.—మీరును మీసకి వచ్చుటచేత.

ఊర్వశి.—[చిత్రలేఖ కే లూఁత యియ్యఁగా తేరినుండి దిగి [సఖులారా, రండి, నన్ను గాఢంగా కౌగిలించుకోండి; మళ్ళీ సఖులముఖాన్ని చూస్తా నన్న ఆశ నాకు లేకపోయింది గదా.

[సత్వరముగా కౌఁగిలించుకొందురు.

రంభ.—తప్పకుండ మహారాజు నూర్లకొలది యేండ్లు భూమినిపాలించుచుండునుగాక.

సూతుఁడు.—ఆయుష్మంతుఁడా, తూర్పు దిక్కునుండి మిక్కుటంపు రథవేగంపుశబ్దము వినఁబడుచున్నది.

క. డిగిరయిడి నెవ్వఁడో యీతఁడు,
గగనంబుననుండి తప్తకనకాంగదుఁడై
నిగనిగని మెఱపులొలసెడి,
బిగి మొగులుంబోలె నద్రిశిఖరంబునకున్. 13

[అచ్చరలు చూచుచుందురు.

అచ్చర లందఱు.—అహో! చిత్రరథుఁడు!

[అంతట చిత్రరథుఁడు ప్రవేశించును.

చిత్రరథుఁడు.—[రాజును గాంచి గౌరవముతో] ఆహాహా! నీవు మహేంద్రుని ఉపకరించుటకుఁ జాలినపరాక్రమముతో వర్ధిల్లుచున్నావు!

రాజు.—ఓహో! గంధర్వరాజు! [తేరు డిగి] ప్రియమిత్రునికి స్వాగతము.

[ఒండొరులచేతులం గైకొందురు.

చిత్రర:—కేశిదానవుఁడు ఉర్వశిని చెఱఁబట్టినాఁడని నారదునివలన విని మహేంద్రుఁడు ఆమెను విడిపించుకొని రమ్మని గంధర్వసేనకు ముదలవెట్టినాఁడు. అంతట మేము మధ్యమార్గమున చారణులవలన నీజయోదాహరణమును విన్నవారమై ఇట నున్న నిన్నుఁ దఱిసితిమి. నీవును ఈమెను ముం దిడుకొని మాతోఁగూడ దేవేంద్రుని దర్శించుట తగవు. మహానుభావునికి దేవేంద్రునికి నీవు మహత్తర మయిన ప్రియమును ఆచరించితివి గదా. చూడు,

క. మును పొందఁగను నారాయణ
మునియాయమ్మ తోపమాంగిఁ బురుహూతునికిన్,
దనుజునికయినుండి రొండిచి
యనుఁగుంజెలి పీ విభుడు సమర్పించితివే. 14

రాజు.—అట్లు గాదు.

తే. అశనిధరు తేజము గ దయ్య యతనిరిపుల
నతనిపక్షము వారలు హతులఁ జేత;
భూమిధరకందరంబుల మ్రోఁగునట్టి
సింగపుం బ్రతిశబ్దంబు చెందుఁ గరుల. 15

చిత్రర.—ఇది యుక్తమే, గర్వము లేమి విక్రమాలంకారముగదా.

రాజు.—సఖుఁడా, నాకు శతక్రతుని దర్శించుటకు ఇది అవసరముగాదు. ఈమెగారిని నీవు ప్రభువుకడకుం గొనిపొమ్ము.

చిత్ర.—నీవు ఇచ్ఛగించినట్లే. [అచ్చరలను జూచి] ఇటు ఇటు మీరు. [అచ్చరలు తరలుదురు.

ఉర్వశి.—[జనాంతికము] సఖీ, చిత్రలేఖా, ఉపకారినైన రాజర్షిని ఆమంత్రింప నేరకున్నాను. నీవు నాముఖమవు గమ్ము.

చిత్ర.—[రాజును దఱిసి] వయస్యుఁడా, ఉర్వశి విన్నవిస్తున్నది. 'మహారాజు చేత అనుజ్ఞ పొంది ప్రియసఖిని వోలె మహారాజుకీర్తిని మహేంద్రలోకానికి కొనిపోవడానికి కోరుతున్నాను.' అని.

రాజు.—పోవునుగాక, మరల దర్శనమునకు.

[స్త్రీలు అందఱు సగంధర్వులు మింటికెగయుట నభిన యింతురు.

ఊర్వశి.—[ఉత్పతనభంగము రూపించి] అహో! నా యేకావళి తీఁగెకొమ్మకు తగులుకొన్నది. [వెనుకకు మరలి] చిత్రలేఖా, దీన్ని వదలించు.

చిత్ర.—[చిఱునగవుతో] దిట్టముగా తగులుకొన్నది వద లింప నశక్యమని నాకు తోస్తున్నది, యినా అయత్నిస్తాను.

ఊర్వశి—నీ వన్న యీమాట మఱచిపోకు.

[చిత్రలేఖ వదలించుట నభినయించును.

రాజు.—[స్వగతము]

క. ప్రియ వైతి లతిక, నాకుఁ,
బ్రియపయనమునకు నిమేషవిఘ్నము సేతఁ;
నయనాంతేక్షణఁ గంటిని
బ్రియఁ బరివృత్తార్ధముఖిని వెండియుఁ గానన్. 16

సూతుఁడు.—ఆయుష్మంతుఁడా,

ఆ. వాసవునికి నెగ్గు సేసినదైత్యుల
నుప్పుఁగడలిలోన నురలవైచి
మరలఁ జొచ్చె నీదుమారుతాస్త్రము పొదిఁ
గలుఁగునను మహోరగంబు మాడ్కి. 17

రాజు.—మఱి రథమును చేరఁ బట్టు. ఎక్కెదను.

[సూతుఁడు రథమును బట్టును; రాజు నాట్యమున రథమును ఎక్కును; ఊర్వశి రాజును గాంచి నిట్టూర్పు పుచ్చుచు సఖతోఁగూడ నిష్క్రమించును చిత్రరథుండును.

రాజు—ఏమి యిది! దుర్లభమందు తగులుకొల్పుచున్నాఁడు మన్మథుఁడు!

తే. నాయొదలినుండి సుందరి నామనమును,
తంత్రిమధ్యముపదముకై తా నెగయుచు
నాఁచికొనె రాజహంసి లూనాగ్రమైన
కమలనాళంబునుండి సూత్రమును వోలె. 18

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

(ప్రథమద్వితీయాంకముల నడుమ)

ప్ర వే శ క ము.

[అంతట విదూషకుఁడు ప్రవేశించును.]

విదూషకుఁడు—హీహీహీ! నిమంత్రణైకపరవశుఁడయిన బ్రాహ్మణునిలాగు రాజరహస్యం చేత పైకి పిగులుచున్నవాడనై జనులు నిండిన యీచోట నానాలుకని కట్టివేసుకోలేకున్నాను. కనక ఆయనగారు నాప్రియవయస్యుడు కార్యాసనమునుంచి లేచేదాకా జనసంపాతము తక్కువగా వున్న యీవిమానపరిసరంలో ఉంటాను. [పరిక్రమించి నిలుచును.

చేటిక.—[ప్రవేశించి] దేవి కాశీరాజకూతురు నన్ను ఆజ్ఞాపించింది; "ఓసే నిపుణికా, సూర్యభగవానుని ఉపస్థానంచేసి వచ్చినప్పటినుంచి ఆర్యపుత్రుడు శూన్యహృదయుడుగా కనబడుతున్నాడు. కనక ఆయన ప్రియవయస్యుణ్ణి మాణవకయ్యని అడిగి ఆయనకి ఉత్కంఠా కారణ మేమో తెలుసుకొనిరావే" అని. ఆ బ్రహ్మబంధుణ్ణి నే నేలాగ కంగిస్తాను? కంగించ కేమి? నన్నని

గరికపోచకొాస నున్న మంచుబొట్టు లాగ ఇతని నాలికలో రహస్యము చాలసేపు ఉండదు. మరి యితనినే వెతుకుతాను. [పరిక్రమించి చూచి] ఇదుగో మాణవకయ్య కదలక మెదలక చిత్తరువులోని కోతిలాగ నిలుచున్నాడు. ఇతనికాడికి వెళ్తాను. [సమీపించి] అయ్యా, దండము.

విదూ.—నీకు మేలు కలుగునుగాక. [ఆత్మగతము] ఈ చెడు చేటిని చూడగానే ఆరాజరహస్యము హృదయాన్ని భేదించుకొని వెడలుతూ వున్నది. [ప్రకాశము] నిపుణికా, సంగీత వ్యాపారముమాని ఎక్కడికి వెడలినావు ?

నిపుణిక.—అయ్యా దేవిపంపున నిన్నే చూడడానికి.

విదూ.—దేవి యేమి ఆజ్ఞాపిస్తున్నది ?

నిపు.—ఆర్యుడు ఎప్పుడున్ను నాయందు పక్షపాతి. నేను అనుచితవేదనచేత దుఃఖస్తూ ఉంటే ఉపేక్షించడు.

విదూ.—[సవితర్కము] నావయస్యు దేమయినా ఆమెకి ప్రతికూలం చేసినాడా !

నిపు.—అయ్యా, ఎవతెనిమిత్తమై భర్త ఉత్కంఠితుడుగా ఉన్నాడో ఆమె పేర దేవిని పలకరించాడు.

విదూ.—[స్వగతము] స్వయముగానే ఆయనగారు రహస్యము వెలిబుచ్చినాడు. మరి యిక నే నెందుకు నాలికని కట్టిపెట్టుకొని కష్టపడడము [ప్రకాశము] ఏమి ? దేవిని ఉర్వశీ అని పిలిచినాడా ? ఆమెని చూచినందువల్ల ఆయన వేదురుగొని వినోదములు మానుకొని నన్నుకూడ మిక్కిలీ పీడిస్తూ వున్నాడు,

నిపు.—[ఆత్మగతము] ప్రభువుయొక్క రహస్యదుర్గాన్ని నేను భేదించితిని. [ప్రకాశము] అయ్యా, దేవికి ఏమి ఉత్తరం మనవి చేయను ?

విదూ.—నిపుణికా, ఆమెగారితో ఈలాగువిన్నవించు "నేనున్ను వయస్యుణ్ణి ఎండమావులనుంచి మళ్ళించడానికి యత్నించిన తర్వాత దేవిముఖం చూస్తాను," అని.

నిపు.—అయ్య చెప్పినట్టు చేస్తాను.

[అని నిష్క్రమించును.

[నేపథ్యమున వైతాళికుఁడు.]

ఉ. నీకును హేళికిన్ సరిగ నెక్కొనెఁ గార్యభరాధికారముల్,
లోకతమఃప్రవృత్తి ప్రజలోఁ బరిలూనము విరాకృతంబునన్;
ఏకనిమేష మూఁగును గ్రహేశ్వరుఁ డంబరమధ్యమంబునన్;
నీకును షష్ఠకాలమున నిదుదిచొప్పున వర్తిలం దగున్. 19

విదూ.—[చెవి యొగ్గి] వీడుగో వయస్యుడు, కార్యాసనంనుంచి లేచి ఇటువైపే వస్తున్నాడు. ఇతనికి పార్శ్వవర్తిని అవుతాను.

[అని నిష్క్రమించును.

ప్రవేశకము ముగిసినది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట ఉత్కంఠితుఁడు రాజు ప్రవేశించును, విదూషకుఁడును.]

రాజు.—

క. చూచియుఁ జూడకమున్నే,
నాచిత్తము నిర్జరాంగనామణిసొచ్చెన్,
ఏచి వలరాచపాదుష
హా చేసినసారసంపు ద్వారమున నరన్. 29

విదూ.—[ఆత్మగతము] పాపము కాశిరాజపుత్త్రి మిక్కిలి వెతజెందివున్నది.

రాజు.—రహస్యనిక్షేపమును కాచుచున్నావా?

విదూ.—[విషాదముతో ఆత్మగతము] అయ్యో! అయ్యో! ఆదాసి నన్ను మోసగించినది! కాకపోతే వయస్యుడు ఈలాగు అడగడు.

రాజు.—[సాశంకము] ఏమి? నీవు బదులు చెప్పకున్నావు?

విదూ.—ఈలాగు నీకు కూడా బదులుచెప్పనట్టుగా నేను నాలికని కట్టిపెట్టుకొని వున్నాను.

రాజు.—సరి. మఱి యిప్పుడెచ్చట ఆత్మను వినోదపెట్టుకొందును?

విదూ.—వంటయింటికి వెళ్దాము.

రాజు.—ఏ మక్కడ?

విదూ.—అక్కడ పంచవిధభక్ష్యాలని దానిదాని సంభారాలతో కూరుస్తూవుండడం చూస్తూవుంటే ఉత్కంఠ తీరుతుంది.

రాజు.—[చిఱునవ్వు నవ్వుచు] అక్కడ ఈప్సితసంవిధానముచేత నీవు అలరుదువు. నాకోరిక తీరునట్టిది గాదు, నాకు ఆచట వినోద మేల కలుగును ?

విదూ.—నీవు ఆమహానుభావురాలికి ఉర్వశికి కంటబడినావా ?

రాజు—అయిన నేమి ?

విదూ.—అయిన, ఆమె దుర్లభ అని తలవనే తలవను.

రాజు.—పక్షపాతముచేత నిట్లు పలుకుచున్నావు.

విదూ.—నీవు ఇంత చెప్పినందున నాకు కుతూహలం కలిగినది. ఏమి ? ఆభాగ్యవంతురాలు ఉర్వశి నాలాగు సురూపంలో సాటిలేనిదిగా వుంటుందా ?

రాజు.—మాణవకుఁడా, ఆరమణిని ప్రత్యవయవవర్ణన సేయుట అశక్యమని యెఱుంగుము. మొత్తముగా విను.

విదూ.—అవధానంతో వింటున్నాను.

రాజు.—

తే. భూషణమునకు మేలివిభూషణము, ప్ర
సాధనవిధికి మహితప్రసాధనంబు;
అమరసుందరివపువు సొంపారెడి నుప
మానమున కెల్ల బ్రత్యుపమాన మగుచు. 21

విదూ.—అందువల్లనే నీవు దివ్యరసానికి ఆశించినవాడవై చాతకవ్రతం గ్రహించినావు.

రాజు.—ఉత్కంఠితునికి వివిక్తముకన్న వేఱే శరణము లేదు. కావున నీవు ప్రమదవనమార్గముం జూపుము.

విదూ.—[ఆత్మగతము] ఏమి గతి? [ప్రకాశము] ఇటు ఇటు [పరిక్రమించి] ఈదక్షిణవాయువు ప్రమదవనము పంపున ఆగంతునికి నీకు ఎదురు వస్తున్నట్లు ఒప్పుతూ వున్నాడు.

రాజు.—[చూచి] ఈవాయువునకు ఆవిశేషణము తగినదే ఏలన,

అ. మాధవిని నిషేకమంజులఁ జేయుచు;
గొంట్లి నేరుపుచును గుందలతకు,
స్నేహదక్షిణతల నెఱపుచు నీతఁడు,
కామి వోలెనాకుఁ గానఁబడెడి. 22

విదూ.—నీయభినివేశం కూడా ఇటువంటిదే అగుగాక. [పరిక్రామితకముచేత]ఇదే ప్రమదవనద్వారము నీవు ప్రవేశించు.

రాజు.—నీవు ముందు ప్రవేశింపుము.

[ఇరువురును చొత్తురు.

రాజు.—[ఎదురం గాంచి] వయస్యుఁడా, ప్రమదోద్యానప్రవేశము నాయాపదకు ప్రతీకారమని తలంచితినే, అది పొరఁబాటు.

క. కోరితిని నేను జొరఁ బ్రమ
దారామము; గాని, శాంతి యలరదు దానన్;
కోరన జక్కర కొని పో,
నేరి కయిన శక్య మగునె యెదు రీఁదంగాన్. 23

విదూ.—అదేలాగు?

రాజు.—

చ. దొరకనివస్తువుగా వలచి
దుండగ మైనమదీయచేతముగా,
మరుఁ, డర లేక, మున్నె, పరి
మార్చుచు నుండె; మఱిప్పు డన్ననో,
తర మిది పాండుమిత్త్రముల
దక్షిణమారుత మూర్చఁ, దోఁట నం
కురములఁ జూపఁ జాగినవి
క్రూరత మావు లిఁకేమి చెప్ప నా! 24

విదూ.—ఎందు కేడుస్తావు? త్వరలోనే అనంగుడే నీ యిష్టాన్ని సమకూర్చి నీకు సుఖము గలిగిస్తాడు లే.

రాజు.—బ్రాహ్మణవచనమును ప్రతిగ్రహించితిని.

[పరిక్రమింతురు.

విదూ.—చూడవోయి నీవు వసంతావతారసూచకాన్ని ప్రమదవనముయొక్క సొంపును.

రాజు.—అంతటను చూచుచున్నాను, ఎట్లనిన నిట—

ఉ. స్త్రీనఖపాటలాగ్రములు
కృష్ణము లౌనిరుపార్శ్వఁ గోరఁటల్,
కానఁగ నాభిదోన్ముఖము
గాఁగ నశోక ముపోఢరాగ మై,
మా నగు నూత్నమంజరులు
మావి రజోలవపింగళాగ్రముల్,
పూనె వసంతలక్ష్మి సఖి,
ముగ్ధతఁ బ్రౌఢకు మధ్యప్రాయముగా. 25

విదూ.—ఇదే బండిగురివెందతీగమంటపము, నీకై స్వయముగా ఉపచారములు సిద్ధపఱిచినదనే లాగ తేంట్లసమ్మర్దం చేత రాలినపువ్వులతోడి మణిశిలాపట్టముగలదై, నిన్ను ఎదురు చూస్తూ వున్నది కనక, దీనిని అనుగ్రహించు వయస్యుడా.

రాజు.—నీకు రుచించినట్లు చేసెదను.

విదూ.—ఇక్కడ నీవు సుఖంగా కూర్చుని, అందంపు లతలు నీ నేత్రాలను విందుగొల్పుతూ వుండఁగా, ఉర్వశిమీఁది నీయుత్కంఠను తీర్చుకో.

రాజు.—నిట్టూర్చి,

తే. జాతకుసుమలె యైనను శ్యామలందు
నమ్రవిటపలయం దిది నాదుదృష్టి
రతి భజింపద యాదేవరమణిరూపుఁ
గన్న కారణమున దుండగము వహించి. 26

కావున నాకోర్కి తీరునట్టి యుపాయము నరయుము.

విదూ.—[నవ్వి] ఊఁయి, అహల్యాకాముకునికి ఇంద్రునికి సచివుడు వజ్రమున్ను ఉర్వశీలాలసునికి నీకు సచివుణ్ణి నేనున్ను ఇద్దఱము వెఱ్ఱులము.

రాజు.—అతిస్నేహము చేత కార్యమార్గముతోఁచును.

విదూ.—ఇదె ఆలోచిస్తాను, నీయేడ్పులచేత నాసమాధిని భంగపఱచకు. [చింతను రూపించును.

రాజు.—[నిమిత్తమును సూచించి, ఆత్మగతము]

తే. సకలశశిమండలాస్య యో సాధ్యగాదు !
ఇదియు మదనునివిచేష్టిత మేమొ యేమొ !

ఐసఁ బ్రార్థిత మభిముఖం బైనభంగి,
నున్నయట్లుండి నిర్వృతి నొందె మనము.

[హా కాళోఁ డై యుండును.

[అంతట ఆకాశయానమున ఉర్వశియు చిత్రలేఖయు ప్రవేశింతురు.]

చిత్ర.—ఏమి? ఆ రాజర్షి పురూరవునికడకు తరలినావా?

ఉర్వశి.—ఇది లజ్జను వంచించిన నాజతనము.

చిత్ర.—సఖి, ఎవరిని ముట్టే ముందుగా పంపితివి?

ఉర్వశి—నాహృదయమునే.

చిత్ర.—అయినా చక్కగా ఆలోచించు.

ఉర్వశి—మదనుడు నన్ను నియోగిస్తున్నాడు, ఇకను ఆలోచన కేమున్నది?

చిత్ర.—ఇక నేను బదులు చెప్పలేను.

ఉర్వశి—అట్లయితే మధ్యలో విఘ్నము కలగకుండా నాకు దారిచూపు.

చిత్ర.—సఖి, భయపడకు, భగవానుడు దేవగురువు అపరాజిత యనే ఆశిఖాబంధనవిద్యను ఉపదేశించి మనలని దేవవైరులకు అలంఘనీయలనిగా చేశినాడుగాడా?

ఉర్వశి.—అహో! నాహృదయము దాన్ని మఱచినది!

[*(సిద్ధమార్గములోనికి వచ్చి) ఇరువురు భ్రమణము రూపింతురు.

చిత్ర.—ఇదుగో యమునతోకూడడంచేత విశేషపావనములైన భాగీరథీభగవతి నీళ్లలో తన్ను తాను చూచు

కొంటూ వున్న ప్రతిష్ఠాన నగరానికి శిఖాభరణ మయిన రాజ గృహమునకు వచ్చితిమి.

ఉర్వశి.—[చూచి] చెలీ, స్థానాంతరగత మయిన స్వర్గము అని చెప్పవలెను. ఆయాపన్న శరణ్యుడు ఎక్కడ ఉండును ?

చిత్ర.—నందనవనఖండమువంటి యీ ప్రమదవనంలో దిగి తెలుసుకొందాము. [ఇరువురు దిగుదురు.

చిత్ర.—చూచి [సంతోషముతో] సఖి ముందుదయిం చిన చంద్రుడు వెన్నెలనుం బోలె ఇతడు నిన్నెదురు చూస్తు న్నాడు.

ఉర్వశి.—[చూచి] సఖి యిప్పుడు ప్రథమదర్శనమున కన్నా పాతిశయప్రియదర్శనుడుగా మహారాజు అవుపడు తున్నాడు.

చిత్ర.—యుక్తమే, కనుక రా, చెంతకు పోదాము.

ఉర్వశి.—తిరస్కరిణి చేత దాగి ఈయనచెంతనే ఉండి విందాముగానీ, ఈయేకాంతంలో పార్శ్వవర్తియైన వయస్యు నితో ఈయన ఏమి మాటలాడుతున్నాడో.

చిత్ర.—నీయిచ్చప్రకారము. [అట్లు చేయుదురు.

విదూ.—ఓయ్యోవు, ఆలోచించినానోయి నేను దొర కని ప్రియని పొందడానికి ఉపాయాన్ని. [రాజు ఊరకుండును.

ఉర్వశి.—ఎవతెగా నుండును ఆచెలువ, ఈయన్ని వలపుపాలుచేసి తన్ను పొగిడించుకొంటున్నది ?

చిత్ర.—ఏమి మానుషవృత్తము నవలంబించితిని.

ఉర్వశి.—తటాలున ప్రభావంచేత తెలుసుకోడానికి భయపడుతున్నాను.

విదూ.—ఓయి, చెప్తూతున్నానుగదా ఉపాయ మాలోచించితి నని.

రాజు.—అటయిన చెప్పుము.

విదూ.—నీవు స్వప్నసమాగమకారిణి యైననిద్రను సేవించు. అటుగాకపోతే ఆయువానుభావురాలు ఉర్వశియొక్క పటము వ్రాసిచూస్తూ వుండు.

ఉర్వశి.—[సహర్షము] లఘుసత్త్వమా, హృదయమా, ఊరడి లూరడిల్లు.

రాజు.—ఉభయమును పసిపడదు.

చ. అనయము కామునంపఱకు
నయ్యె సశల్యము చిత్త, మెట్లుగా
నెనయుదు నిద్ర స్వప్నమున
నిందుముఖిన్ సమకూర్చు నెచ్చెలిన్,
కనుగొనఁ జిత్రమం దయినఁ
గాంతను నోఁచన యైతి, నెట్లనన్,
మునుపడి యశ్రు లుబ్బి కను
ముంచెడి వ్రాఁత ముగింపనీయకే. 28

చిత్ర.—సఖి, నీవు విన్నావా ?

ఉర్వశి.—వింటిని, కాని, హృదయానికి తనివి తీఱకున్నది.

విదూ.—ఈపాటిదే నా బుద్ధివిశేషము.

రాజు.—[నిట్టూర్పుచు]

చ. తెలియదొ దేవతాయువతి
తీవ్రము మద్హృదయాభిషంగముం ?
తెలిసియు శక్తిచేత నన
ధీరణ సేయునొ నాదుకూరిమిం ?
లలనగుఱించి తద్దయు న
లబ్ధఫలోదయనీరసంబులౌ
గలయికకోర్కులం జెనిచి
కాముఁడు తా సుఖ మొందుఁ గావుతన్. 29

చిత్ర.—విన్నావా ?

ఊర్వశి.—అయ్యో! అయ్యో! నన్ను ఇటువంటి దాన్నిగా భావిస్తున్నాడు! ఇతనియెదుట బడి బదులు చెప్పడానికి అసమర్థురాలినిగా ఉన్నాను. ప్రభావము చేత భూర్జపత్రము నిర్మించి అందులో దీనికి బదులు వ్రాయాలని కోరుతున్నాను.

చిత్ర.—నాకు సమ్మతమే.

[ఊర్వశి సంభ్రమముతో యథోక్తముగావించి ఆకమ్ముకువైచును.

విదూ.—[చూచి] ఓ యమ్మో! ఓయి బాబో! ఇదేమిటి యిది ? పాము కుప్పసం లాగ మనయెదట పడినది ?

రాజు.—[చూచి] భూర్జపత్త్రమందు అక్షరపంక్తులు.

విదూ.—కనబడకుండా ఉండి ఆమహానుభావురాలు ఊర్వశి నీ మొఱ ఆలకించి సమానప్రేమను సూచించే యక్షరాలు వ్రాసి, వేసి ఉండరాదా ?

రాజు.—కోరికలకు అందరానిది ఉండదు. [పుచ్చుకొని చదువుకొని హర్షముతో] సఖుడా! నీయూహ ప్రసన్నముగానే ఉన్నది.

విదూ.—నీవున్ను ప్రసన్నుడవు అవు ఇందులోని వ్రాత వినగోరుతున్నాను.

ఉర్వశి.—బలీ, అయ్యా, నాగరకుడవయ్యా!

రాజు.—విను [చదువును].

క. స్వామీ, సంభావించితి
వే మని నను నీవు తెలియ, కే నటు లేనిన్,
అమ్మృదితకల్పతల్పము
నీ మెయి నందనసమీర మేలా యేచున్. 30

ఉర్వశి.—ఇప్పుడు ఏమి చెప్పునో?

చిత్ర.—తామరతూండ్లలాగ అవుతూవున్న, అవయవాల చేత చెప్పనే చెప్పినాడు గదా.

విదూ.—బలీ! ఆకలిగొన్న నాకు స్వస్తివాచనంలాగ నీకు ఓదార్పు దొరికింది.

రాజు.—ఏమి! ఓదార్పనియా వచించెదవు?

మ. అనురాగంపుసమత్వ ముట్టిపడఁగా,
నర్థంపులాలిత్యమున్
దనుకన్, ప్రేయసి యీయుదాహరణమున్
దానింపఁ బత్త్రంబునన్,
దనరెం బో మదిరాక్షి మోమె యిది యు
త్కృష్టంపునామోముతో

ననుమత్తం బయినట్టు లబ్రముగ నా
కర్పించు చానందముగా. 31

ఉర్వశి.—ఇందు మా ప్రీతి సమవిభాగములు గానున్నది

రాజు.—వయస్యుఁడా, ప్రేళ్ళ చెమురుచేత అక్షరములు చెడును. దీనిని ప్రేయసీ స్వహస్తమును పదిలముగా నుంపుము.

విదూ.—[కైకొని] ఏమి మతి ఆమహనీయురాలు ఉర్వశి నీకోరికలకు పువ్వుచూపి పండువిషయంలో కిసురిస్తూ వున్నది!

ఉర్వశి.—సఖి, సరసకు పోవడానికి భయపడుతూవున్న నాహృదయాన్ని నేను కుదుటబడ జేసుకొనే లోపల నీవు ముందుగా ఆయనకు అగపడి నాకై తగిన మాటలు పలుకవే.

చిత్ర.—అట్లే [అని తిరస్కరిణిని మాని రాజును దరిసి] జయము జయము మహారాజునకు.

రాజు.—[సహర్షము] స్వాగతము నీకు కల్యాణి.

క. చెలితోఁ గనఁబడుదానవు
చెలిఁ దేరక యంత ప్రీతి సేయవు నాకున్,
అలకూడలిలోఁ జూచిన
కళిందభవ గంగ లేక కనఁబడినగతిన్. 32

చిత్ర.—తొలుత మబ్బుబారున్న తర్వాత మెఱుపు తీగానున్నగదా అగుపడును.

విదూ.—[అపవారించి] ఏమి! ఈమె ఉర్వశి కాదా? ఆమహానుభావురాలికి సహచరియైన నెచ్చెలియా?

చిత్ర.—ఉర్వశి మహారాజును శిరస్సుతో ప్రణమిల్లి విన్నవిస్తున్నది.

రాజు.—ఏమి ఆజ్ఞాపించుచున్నది?

చిత్ర.—"నాకు రక్కసునివల్ల కలిగిన యిక్కట్టులో మహారాజే శరణమాయెను. ఆ నేను నీదర్శనమువల్ల ఏచిన మన్మథునిచేత మిక్కిలి బాధపడుతూ మళ్లీ మహారాజే కనిక రించవలసినదాన్నిగా ఉన్నాను." అని

రాజు.—భద్రముఖి,

తే. పలికెదవు ప్రియదర్శనబాలి నీవు,
అరయఁ బురూరవసునిఁ దదర్థ మార్తు;
మరుని కిది మాయిరువురయమ్మడి ప్రణయము
తప్త మగునిస్సు సంఘటంబు తప్తమునకు. 33

చిత్ర.—[ఉర్వశిని దఱిసి] సఖి, రావే, నీమీదకంటె మదనుడు ప్రియవయస్యుడిమీద క్రూరంగా వుండడం చూచి, నేను ప్రియవయస్యుని దూతినై నీకడకు వచ్చినాను.

ఉర్వశి.—[తిరస్కరణిని తొలఁగించి] అహో! ఎంతలో నన్ను వదలివేసితివి!

చిత్ర.—ఇక ముహూర్తములో తెలుస్తుందిలే, ఎవరు ఎవరిని వదలుతారో. ఆచారమును జరుపు.

ఉర్వశి.—[లజ్జతో] జయము జయము మహారాజునకు.

రాజు.—సుందరీ,

తే. జయమనఁగ నాదె, యేనీదుజయపదంబుఁ
బ్రాప్తి లేదొ సహస్రాక్షుకన్నఁ బెఱకు,

ఆజయపదంబు మోదమానాత్మ వగుచుఁ
చెలువ, నాకిప్పు డుచ్చరించితివి గాన. 34

[కేలం గొని ఆమెను కూర్చుండఁ బెట్టును.

విదూ.—ఏమమ్మా! రాజు ప్రియవయస్యుడికి బ్రాహ్మణుడికి మొక్క వేమి? [ఉర్వశి స్మితముతో ప్రణమిల్లును.

విదూ.—స్వస్తి నీకు.

[నేపథ్యమున చిత్రరేఖా, ఉర్వశిని పడిగొల్పు.]

తే. భరతముని యష్టరసముల నిరవు కొల్పె
నే ప్రయోగంబు మీయందు, నెలమి దానిఁ
గనఁగ లలితాభినయము దాఁ గాంతు సేయు
లోకపాలురును సహస్రలోచనుఁ డిపుడు. 35

[అందరు చెవి యొగ్గుదురు. ఉర్వశి విషాదము నటించును.

చిత్ర.—నెచ్చెలీ, దేవదూతవచనమును విన్నావా? మహారాజును సెలవడుగు.

ఉర్వశి.—నాకు వాక్కు లేదు.

చిత్ర.—మహారాజా, ఈజనము పరవశంగదా. అందుచేత మహారాజువల్ల అనుజ్ఞపొంది దేవతలయెడల అపరాధించక మెలగడానికి వేడుతున్నది.

రాజు—[ఎట్టకేలకు వాక్కును తెచ్చుకొని] మీ యిరువురయెడ ఏలికయానకు అడ్డపడువాఁడనుగాను. మఱి యీజనుని స్మరింపవలయును.

[ఉర్వశి వియోగదుఃఖమును రూపించుచు సఖితో నిష్క్రమించును.

రాజు.—[నిట్టూర్పుతో] మిత్రుడా, ఇప్పుడు కంటికి వ్యర్థతవలె.

విదూ.—[పత్త్రమును చూపఁగోరి] ఓయి, ఇదుగో [అని సగము మాటలో, ఆత్మగతము] అయ్యో! అయ్యో! ఉర్వశీ దర్శనాశ్చర్యమగ్నుఁడనై నేను నాచేతులోనుండి ప్రమాదమున ఆపత్త్రము జాఱిపోవడం ఎఱక్కపోతిని.

రాజు.—భద్రుడా, ఏమో చెప్పవచ్చితివే?

విదూ.—నీవు దేహాన్ని వదలకు నీమీద ఉర్వశి గట్టిగా భావమును కట్టిపెట్టి ఉన్నది. ఆమె యిక్కడ నాటుకొన్న యనురాగాన్ని సల్పించదు.

రాజు.—నా మనస్సుకూడ అట్లే తలపోయుచున్నది వేలన తరలునపుడు ప్రేయసి,

క. తనవశము గాని మెయితోఁ
జనుచున్నామీఁద నునిచె స్వవశంబునెదన్
స్తనకంపకృత్యలక్ష్యం
పునిదుదక్రొవ్వేఁడియూరుపుల చేతబలెన్. 36

విదూ.—[ఆత్మగతము] ఏక్షణములో ఈయనగారు ఆ భూర్జపత్త్రాన్ని వేర్కొంటాడో అని నాగుండె తటతట కొట్టుకొంటూ వున్నది.

రాజు.—ఇపుడు దేనితో నాదృష్టిని లాలింతును! [స్మరించి] ఆ! ఓయి, ఆభూర్జపత్త్రము తేవోయి.

విదూ.—[విషాదము నటించి] అయ్యో అగపడదే! ఓయి, ఆ భూర్జపత్రము దివ్యము, కనక ఉర్వశితో కూడానే పోయింది.

రాజు—మూర్ఖుఁడు, అన్నిటను ప్రమాదియే. వెదక పోయి వెదకు.

విదూ—[లేచి] ఇదుగో ఇక్కడ ఉంటుంది, ఇక్కడ ఉంటుది. [అని వెదకుట నభినయించును.

[అంతట సపరివార దేవి కాశిరాజపుత్రి ప్రవేశించును.]

దేవి.—ఓసే నిపుణికా, నీవు చెప్పితివే! 'మాణవకయ్యతో గూడ ఆర్యపుత్త్రుని ఈతీగయింట ప్రవేశిస్తుండగా చూస్తి' నని, ఆమాట నిజమేనా?

నిపు—నే నెప్పుడయినా లేనిదానిని భట్టినికి విన్నవించి ఉంటినా!

దేవి.—అటయితే తీగలచాటున ఉండి విందాముకానీ, ఇతని నమ్మకపు సంభాషణలని; నీవు చెప్పినగుట్టు సత్యమువునో కాదో అని.

నిపు.—భట్టిని ఆజ్ఞాపించినట్లు.

దేవి.—[పరిక్రమించి] ఓసే నిపుణికా, ఇదేమిటే పాతవేలికలాగ దక్షిణపుగాలికి ఇటే కొట్టుకొని వస్తూవుంది!

నిపు—[విభావించి] భట్టిని, దొర్లడంలో పొడకట్టుతూవున్న అక్షరాలతోటిది భూర్జపత్రము సుమా యిది. ఆహా! భట్టినియందె మొనకే తగులుకొన్నది [కైకొని] ఏమి! చదువుదునా!

దేవి.—నీలోనీవు చదువుకో, విరుద్ధము కాదేని నాకు వినిపించు.

నిపు.—అట్లే చేసి భట్టిని, ఆగుట్టే అని తోస్తున్నది. భర్తనుగూర్చి ఉర్వశి అల్లిన కవనబంధంగా కనపడుతూవున్నది. మాణవకయ్య ప్రమాదంమూలాన మన చేతులోపడ్డది.

దేవి.—అటయితే దానియర్థాన్ని తెలుసుకొంటాను.

[రాజు మున్ను చదివినదానిని నిపుణిక చదువును.

దేవి.—ఇక్కడ ఇదే చేకానుకగా అచ్ఛరకాముకుని దర్శిస్తాను. [అని పరిజనసమేతముగా తీవయింటి కరుగును.

విదూ.—ఓయి వయస్యా, ఏమిటి ఇది? ప్రమదవనము చెంగటి ఆటకొండ పర్యంతాన కనబడుతున్నది?

రాజు.—[లేచి] భగవానుఁడా, వసంతప్రియుఁడా, దక్షిణ మారుతుఁడా,

ఉ. తావికినై హరింపుము లతాసుమధూళి వసంతసంభృతం,
బీవగ నాకుఁ గూర్మి హృదయేశ్వరిపంపుర్వహస్త మంటుదే!
ఈవహి యావినోదముల నే మదనార్తునిప్రాణ ముండు నం
చీవ యెఱుంగు దంజన కహీనత మేల్పడి ప్రాణిప్రాణమా. 37

నిపు.—భట్టిని, దీన్నే వెతుకుతున్నారు.

విదూ.—ఓయి, మాసిపోతూవున్న కేసరాలకాంతితోడి నెమలిపురిచేత మనము మోసపోతిమి

రాజు.—ఎల్లవిధములను చెడితిని.

దేవి.—[సమీపించి] ఆర్యపుత్రుడా, ఆకులపడకు, ఇదుగో ఆ భూర్జపత్రము.

రాజు.—[సంభ్రమముతో] అహో దేవి! స్వాగతము దేవికి.

విదూ.—[అపవారించి] ఇపుడు దురాగతము అయినది.

రాజు.—వయస్యుఁడా, ఇపుడు ఇందులకు ఏమి ప్రతి సేయవలయును?

విదూ.—దొంగసొత్తుతో దొరికిన దొంగకు ప్రతివచనం ఉంటుందా?

రాజు.—దేవీ, నేను దీనిని వెదకుచుండలేదు, వేరొక దానిని వెదకుట యిది.

దేవి.—తనసౌభాగ్యమును ప్రచ్ఛాదించడం తగినదే.

విదూ.—అమ్మా, ఈయనకు పైత్యోపశాంతి చేయగల భోజనం త్వరగా సిద్ధం చేయించు

దేవి.—నిపుణికా, బ్రాహ్మణుడు శోభనముగా వయస్యుని ఆశ్వాసిస్తున్నాడు.

విదూ.—అమ్మా, చూడు మరి, పిశాచం కూడా భోజనంచేత ఆశ్వసిల్లుతుంది.

రాజు.—మూర్ఖుడా, నన్ను బిట్టు అపరాధినిగా తెలుపుచున్నావు.

దేవి.—నీయందపరాధము లేదు. నేనే ఇంద్దులో అపరాద్ధను; ఏలన, నేను ప్రతికూలదర్శన నై నీయెదుట నిలుచుచున్నాను. నేనిటనుండి వెళ్తాను. [కోపము నటించి తరలును.

రాజు —

తే. ఏ నగుదుఁగాక యపరాధినే క్షమింపు,
ముదుగు సంరంభగతిని రంభోరుకాండ,
సేవ్యజన మిట్లు కోపంబు చెంది యుండ
దాసునికి నెట్లు నిరపరాధత ఘటించు. 38

[అని పాదములం ద్రెళ్లును.

దేవి —[ఆత్మగతము] మెత్తమనసు దానిని నేను ఈ బతిమాలడంచేత ఉబ్బకుందునుగాక. కాని, నిర్దాక్షిణ్యము వహించునందుకు కలిగే పశ్చాత్తాపానికి వెఱుస్తాను.

[రాజును విడిచి పరివారముతో నిష్క్రమించును.

విదూ.—వర్షానదివలె అప్రసన్నగానే వెళ్ళినది దేవి లేవోయి లే.

రాజు.—[లేచి] ఇది అనుపపన్నము గాదు. చూడు:—

తే. ఊనరసము లౌ ప్రియోక్తులు నూత్రైనఁ
బ్రియునియనునయంబు ప్రియుల కెఱుదుఁ
దాఁక నేర దెదను దద్విదులకుఁ గృత్రి
మంపుటెలుపువన్నె కెంపువోలె. 39

విదూ.—నీ కిప్పు డిది అనుకూలమే. కళ్లు కలగినవాడు ఎదట దీపశిఖను ఓర్వలేడు గదా.

రాజు —అట్లుగాదు, నామనసు ఊర్వశిని తగులుకొన్నను నాకు దేవియందు ఆయిప్పటి బహుమానమే కాని, నాప్రణిపాతమును అతిక్రమించినది గావున నేను దేవివిషయమున ధైర్య మవలంబించెదను.

విదూ.—నీధైర్యముమాట అటుండనీ, ఆకలిగొన్న బ్రాహ్మణుని ప్రాణములను కాపాడడానికి నీవు యత్నించు. స్నానభోజనాలు కానీయడానికి ఇది సమయంగదా.

రాజు.—[మీఁదికి చూచి] పగలు సగము కడచినది.

తే. ఉలికి వేఁడికి నెమలి గూర్చుండు సరగ
వలిఁ దోలఁకుతరుమూలాలవాలమందు,
కొండగోఁగున ముకుళింపఁగొనను దెఱచి
లోన నిందిందిరమ్ము తా లీన మగును.

తే. క్రాఁగినజలంబు విడఁ దన్ని కన్నె లేడి
గట్టునను మెట్టదామర చెట్టుఁ జేరె!
కేళిగృహమునఁ బంజరకీర మదిగో
వినుము శ్రాంతమై సారెకు వేఁడు జలము.

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

ద్వితీయాంకము ముగిసినది.

Gandhi ... Univ

మిశ్రవిష్కంభకము.

[అంతట ఇరువురు భరతశిష్యులు ప్రవేశింతురు.]

ప్రథముఁడు.—చెలికాఁడా, పైలవుఁడా, మహేంద్ర మందిరమునకు పోవుచు ఉపాధ్యాయులవారు నీదేతికి ఆసన మిచ్చిరి. నన్ను గృహసంరక్షణకై నిలిపిరి కావున నడిగెదను. గురువుగారి ప్రయోగమును దేవసభ మెచ్చుకొన్నదా?

ద్వితీయుఁడు.—గాలవా; మెచ్చుకొన్నదో లేదో చెప్ప లేను. మరి, సరస్వతి రచించిన లక్ష్మీస్వయంవరం అనే ఆ కావ్య బంధంలో ఆయా రసాంతరాలలో సభ తన్మయమైపోయింది కాని,

ప్రథ.—ఏమో తప్పు సంభవించినదని చెప్పుచున్నావు.

ద్వితీ.—అవును, అందులో ఊర్వశివాక్కులో పొర బాటు కలిగింది.

159516

ప్రథ.—ఎట్లు?

ద్వితీ.—లక్ష్మీవేషంలో ఉన్న ఊర్వశిని వారుణివేషం లో ఉన్న మేనక అడిగింది:—'సఖీ, త్రైలోక్యరుచిపురుషులు సకేశవులు లోకపాలురు వీరే వచ్చిఉన్నారు; ఇందులో ఎవరి మీద నీమనస్సు తగులుకొంటున్నదో చెప్పు' అని.

ప్రథ.—తర్వాత తర్వాత?

ద్వితీ.—అంతట ఆ మెనోటినుండి 'పురుషోత్తమునిమీద' అని రావలశిఉండగా, 'పురూరవసునిమీద' అని వాక్కు వచ్చినది.

ప్రథ.—ఇంద్రియములు కానున్నదానిని అగుసరించు నవి. అందుకై ఆమెమీఁద గురువు కోపగింపలేదా?

ద్వితీ.—ఆమెని ఒజ్జ శపించినారు. మఱి మహేంద్రుడు ఆమెని కనికరించినాడు.

ప్రథ.—ఎట్లు?

ద్వితీ.—'నీవు నాఉపదేశమును అతిక్రమించినకారణం చేత నీకు దివ్యస్థానం ఉండదు' అని ఒజ్జశాపము. మఱి, ఆట ముగిసినతర్వాత లజ్జచేత తలవంచుకొనిఉన్న ఉర్వశికి మహేంద్రుడు ఈలాగు చెప్పినాడు:—'ఎవనిమీఁద నీమనసు తగులుకొన్నదో, అతడు నాకు రణసహాయుడు రాజర్షి; అతనికి ప్రియం చేయవలెను. కనక నీవు ఆయనను పురూరవుని అతడు నీవల్ల సంతానవంతుడు అయ్యేదాకా యథేచ్ఛంగా కూడు.'

ప్రథ.—పురుషాంతవేదికి మహేంద్రునికి తగియున్నది.

ద్వితీ.—[సూర్యునిచూచి] మాటల ఆసక్తిలో మనము ఒజ్జగారి స్నానవేళను తప్పినాముగదా. రా మరి, ఆయన ప్రక్కనే ఉందాము. [అని నిష్క్రమింతురు.

మిశ్రవిష్కంభకము ముగిసినది.

తృతీయాంకము.

[అంతట కంచుకి ప్రవేశించును.]

కంచుకి.—

ఉ. వేకువప్రాయమం దనుభ
వింపుదు రెల్లకుటుంబు లర్థముల్,
తోఁకములం దనంతరము
ద్రోఁచి భరంబు భజింతు రూఱటన్;
మా కయినన్ శరీరమును
మాల్పుచు నిచ్చలు వార్ధకంబునన్
బైకొను సేవ యంచు కటా!
పైదలులం దధికార మక్కటా! 41

[పరిక్రమించి] నియమస్థురాలు కాశిరాజపుత్రి నన్ను ఆదేశించినది ఏమనగా—"నేను వ్రతము నెఱవేర్చుకొనుదాననై అలుక ఉజ్జగించి నిపుణికముఖముగా మహారాజును పూర్వము వేడియున్నాను. దానినే నీవు నామాటవలన విన్నవింపుము." అని. నేనును ఇప్పుడు సంధ్యాజాప్యమును ముగించుకొన్న మహారాజును చూచెదను, [పరిక్రమించి, చూచి,] రాజభవనమందు దివసావసానవృత్తాంతము రమణీయముగదా. ఎట్లన, నిచట,—

మ. నిలుచున్ మల్చినయట్లు మన్కిగడలన్
నిద్రాలసంబుల్ శిఖుల్,

వలభుల్ ధాసిలు జాలధూపములచే
ధారావరాధ్యక్రియన్,
బలిపుష్పాంచిత మైనతావులను బ్ర
జ్వాలంబులన్ సాంధ్యమం
గళదీపంబులఁ బంతు రాచరణని
ష్ఠల్ వృద్ధ లంతఃపురిన్. 42

[నేపథ్యమువైపుచూచి] అహో మహారాజా ఇక్కడే వచ్చు చున్నాఁడు.

తే. చుట్టురాఁ గరదివ్వెలఁ బట్టి కేల
నూడిగపుటాండ్రు గొలిచి రా, నొప్పు నితఁడు,
కొండఁగోగులు తటములనిండఁ బూన,
జట్టుపలుపోమిఁ జరియించుశైల మనఁగ. 43

ఈయనను దృష్టిపథములో నిలిచి ఎదురుచూచెదను.

[అంతట యథానిర్దిష్టుఁడు రాజు ప్రవేశించును, విదూషకుఁడును.]

రాజు.—[ఆత్మగతము]

తే. పనులలోఁ జొచ్చి యుత్కంఠ వెనుక కుంచి
పవలు గడపితి నంతగా బాధపడక,
అకలితవినోదమై దీర్ఘ యామ మగుచు
నొంచుగాతిరి నెట్లు వేగించువాఁడ. 44

కంచుకి.—[సమీపించి] జయము జయము దేవరకు దేవేరి విన్నవించుచున్నది:—"మణిహర్మ్యము మీఁద చంద్రుఁడు ఎంతయు మనోహరముగా నగపడును. అచట సన్నిధి

యొసంగు దేవరతోఁగూడ రోహిణీసంయోగము దాఁక ఎదురు చూచుచుండఁ గోరుచున్నాను" అని.

రాజు.—ఆర్యుఁడా, లాతవ్యుఁడా, దేవితో 'నీయిచ్చ' అని విన్నవింపుము.

కంచు.—ఏలినవారి యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—వయస్యా, దేవేరియారంభ మిది, ఏమి పారమార్థికముగా వ్రతము నిమిత్తమే అగునా?

విదూ.—ఓయి నాకు తోస్తుంది. దేవిగారు పశ్చాత్తాపం పొందినదై నీప్రణిపాతపు ఉల్లంఘనాన్ని వ్రతమిషచేత తుడిచి వెయ్యడానికి కోరుతున్నది. అని.

రాజు.—ఉపపన్నమునే నీవు చెప్పితివి. అట్లే గదా.

క. ప్రణతిఁ లంఘించి తొలిఁ
వెనుకం దాపంబు నొంది వినిగూఢముగా
ననునయము లొసఁగి ప్రియునికి
మనస్వినులు మాన్పికొంద్రు మదిలోనిత్రపఁ. 45

కనుక మణిహర్మ్యముమీఁదికే మార్గము చూపుము.

విదూ.—ఇటు ఇటు గంగాతరంగాలలాగు శోభిస్తూ వున్న యీ స్ఫటికమణిమెట్లమీఁదుగా ప్రదోషావసరరమణీయాన్ని మణిహర్మ్యాన్ని ఎక్కవయ్యా.

రాజు.—నీవు ముందుగా ఎక్కు.

[అందఱు మెట్లెక్కుట నభినయింతురు.

విదూ.—[చూచి] ఓయీ! చంద్రోదయం కానున్నది కను కనే చీకటి వదలుతున్న తూర్పుదిక్కు మొగము వెలుతురుచేత సొంపెక్కుతూవుంది.

రాజు.—నీవు సరిగానే చెప్పితివి.

ఆ. ఉదయతటిమఱుఁగున నున్నయిందుని కాంతి
తమము కచటినుండి దవ్వ తలుముఁ,
గుంతలములు దీర్చుకొన్న తీరున నాదు
కనుల నింద్రదిఙ్ముఖంబు తనుపు. 46

విదూ.—హీహీ! ఓహో! ద్విజాతులతో ఈతడు కలకండ మోదకపుసిరిగలవాడు ఉదయించినాడు.

రాజు.—[స్మితముతో] ఉదరపరాయణునికి ఎల్లయెడలను తిండిమీఁదనే లోకము. [చేతులు మోడ్చి ప్రణమిల్లి] భగవంతుఁడా, యామినీరమణా!—

తే. సాధువుల క్రియకై నీవు సవితఁ జొత్తు,
సుధ యొసఁగి తనియింతువు సురలఁ బితల,
రేలు పర్వోదుతమము వారింతువయ్య,
గిరిశచూడాహితాత్మ, మ్రొక్కెదను నిన్ను. 47

[అని లేచును.

విదూ.—బ్రాహ్మణునినోటితో పలుకుచున్న నీపితామహునిచేత అభ్యనుజ్ఞాతుడవై నీవు ఆసనపరిగ్రహం చెయ్యి, నేనున్ను సుఖాసీనుడనౌతాను!

రాజు.—[అట్లే విదూషకునిమాట నంగీకరించి కూర్చుండి పరిజనముం గాంచి] పట్టపగలుగా వెన్నెల గాయుచుండఁగా దివ్వెటీ లేల? చెలువలారా, మీరు విశ్రమింపుఁడు.

పరిజనము.—ఏలినవారి యాజ్ఞ.

[అని నిష్క్రమింతురు.

రాజు.—[చంద్రుని గాంచి] వయస్యుఁడా, ఇఁక నొక ముహూర్తమునకు దేవి వచ్చును. కనుక ఏకాంతమున నా యవస్థను వచించెదను.

విదూ.—ఎందుకూ? అగపడుతూనేవున్నది అది! అయినా గాని, అటువంటి యనురాగం చూడగా ఆసముఁడిచేత ఆత్మను నిలువుకోవడం శక్యమే.

రాజు.—అట్లే ఇది. కాని, నామనస్సులోని యభితాపము కడిఁదిగా నున్నది.

ఆ. విషమశిలలచాలు వేగంబునుడిపిన
యేటిజాలు వోలె సంతితోడి
పొందు విఘ్ననిహతిఁ బొందినకతమున
శతగుణత్వ మొందు స్వాంతశయుఁడు. 48

విదూ.—అంగములు కృశించిపోవుచున్నను అధికంగా శోభిస్తున్నావు. అందువల్ల నీకు ప్రియాసమాగమము చెంతనే ఉన్నదని తలుస్తాను.

రాజు.—[నిమిత్తమును సూచించి] వయస్యా,

క. గురుశోకాతురు నన్ను
నరకోర్కులు గొల్పునుడుల నీ వెటులో యటుల్
కర మాశ్వాసించు ఖరే!
స్ఫురణములఁ దక్షిణంబు భుజ మిది మిత్రా. 49

విదూ.—బ్రాహ్మణునివచనం తప్పదు గదా.

[రాజు సప్రత్యాశముగా నుండును.

[అంతట ఆకాశయానమున అభిసారికావేష ఉర్వశియు,
చిత్రలేఖయు ప్రవేశింతురు.]

ఉర్వశి.—[తన్ను తాను చూచుకొని] సఖి చిత్రలేఖా, అల్పాభరణభూషితము నల్లని వీణాముతోడి యీయభిసారికా వేషము నీకు అందగిస్తూ ఉన్నదా ?

చిత్ర.—వర్ణించడానికి నాకు వాగ్విభవము లేదు. ఇట్లు తలుస్తున్నాను, నేను పురూరవుణ్ణి అవుదును గాక, అని.

ఉర్వశి.—సఖి, మదనుని ఆన నీకు, నన్ను శీఘ్రంగా ఆసొబగుని యింటికి కొనిపొమ్మని.

చిత్ర.—ఇదుగో, మలిచిన కైలాసశిఖరంలాగ ఒప్పుతున్న ప్రియమిత్రుని భవనాన్ని దఱిసితివి.

ఉర్వశి.—అట్లైతే, ప్రభావంచేత తెలుసుకోవే ఆయన నాహృదయచోరుడు ఎక్కడ ఉన్నాడో ఏమి చేస్తున్నాడో.

చిత్ర.—[ధ్యానించి, ఆత్మగతము] కానీ, ఈమెను కొంచెము ఆడిస్తాను. [ప్రకాశము] సఖి, ఈయన మనోరథ ప్రాప్త మయిన ప్రియాసమాగమసుఖాన్ని అనుభవిస్తూ ఉప భోగక్షమమైన ప్రదేశంలో ఉన్నాడు.

[ఉర్వశి విషాదము నటించును.

చిత్ర.—ఓసిగోలా, ప్రియాసమాగమానికి వేఱేచింత యేమున్నది ?

ఉర్వశి.—[ఊటఁడిలి] అదతీఁణము నామీద సందేహ పడినది.

చిత్ర.—[చూచి] వీఁడుగో మణిహర్మ్యముమీఁద వయస్య మాత్రసహాయుఁడు రాజర్షి. రా మనతి అతనిని సమీపింతాము.

[ఇరువురు దిగుదురు.

రాజు.—వయస్యుఁడా, రాత్రితోఁగూడ మదనబాధ వేర్చుచున్నది.

ఉర్వశి.—అర్థము బయలువడని యీవచనంచేత నా గుండె తల్లడిల్లుచున్నది. అగపడకుండియే విందాముగాక మన సంశయము తీరిందాకా, వీరినమ్మకపు నుడువులు.

చిత్ర.—నీ కిచ్చయయినట్లు.

విదూ.—ఓయి అమృతము లీనుతున్న యీచంద్ర పాదాలని సేవించు.

రాజు.—వయస్యుఁడా, ఈవ్యాధి, యిట్టి సాధనములకు కుదురునది గాదు చూడు:—

చ. సుమశయనంబు నూతనము,
సోమునినిండుమరీచిపిండు, దే
హమున నలందుచందనము,
నచ్చపుముత్తెపుఁబే, ర్లివన్నియుఁగా
తమములు గావు నామనసి
జాతరుజఁగుదియింప; శక్త మా
యమరియునుఁగా—

ఉర్వశి.—మఱి యన్య ఎవరో!

రాజు.—

వివిక్తమున వ్యాహ్రియమాణము తత్కథాలియుఁ. 50

ఉర్వశి.—హృదయమా, నన్ను వదలి ఇతనిం గూడి నందుకు ఫలమును నీవు ఇప్పుడు అనుభవించితివి.

విదూ.—అవును. నేనున్ను మిష్ట మయిన లేడిమాంసం తినదొరకనప్పుడు దానిని వేడుతూ కీర్తిస్తూ ఊఱడిల్లుతాను.

రాజు.—ఇది నీకు ఘటించును.

విదూ.—నీకున్ను అది త్వరలోనే ఘటించును.

రాజు.—సఖుఁడా, ఇట్లు తలంచెదను.

చిత్ర.—ఓసీ! అసంతుష్టురాలా, విను.

విదూ.—ఎట్లు?

రాజు.—

క. ఆయింతి తేరికుదుభున
నై యేయియాయంస మొత్తె నాత్మాంసముచే,
నాయంగ మిది యొకఁడె నా
కాయమునఁ గృతార్థమౌ, మిగత భర మిలకుఁ. 51

చిత్ర.—ఇప్పుడు కామసింపనేల?

ఉర్వశి.—[తటాలున దటిసి] సఖి, నేను దరిసి ఎదుర నిలిచినా మహారాజు ఉదాసీనుడుగా నున్నాడే?

చిత్ర.—[స్మితముతో] మరి వేగిరము చేత తిరస్కరిణిని తొలగింపవైతివి.

[నేపథ్యమున]

భట్టిని ఇటు, ఇటు.

[అందఱు చెవి యొగ్గుదురు. ఉర్వశి సఖతోఁగూడ విషాదము చెందును.]

విదూ.—ఓహో! వచ్చినది దేవి! కనక వాచంయమురాలుగా వుండు.

రాజు—నీవును గుట్టు దాఁచి యుండుము.

ఉర్వశి—సఖి, ఇపు దేమి చేతాము?

చిత్ర—దిగులు పడవద్దు మనము మఱుగియున్నాము. రాజర్షి పట్టపుదేవి ఉపవాసవ్రతకృశగా కనబడుతున్నది. కనక ఈమె యిక్కడ చాలానేపు ఉండదు.

[అంతట ఔపహారికహస్తపరిజన దేవి ప్రవేశించును.]

దేవి.—[పరిక్రమించియు చూచియు] ఓసే, నిపుణికా పీడుగో భగవానుడు చంద్రుడు, రోహిణింగూడి అధికంగా శోభిస్తున్నాడు.

చేటి— మఱిదేవితోగూడితే భర్తవిశేషరమణీయుడు గాడా? [పరిక్రమింతురు.

విదూ.—[చూచి] ఓయి నాకు స్వస్తివాచనం ఇస్తుందో, కాక, నీకు వ్రతమిష చేత రోషము మాని ప్రణిపాతలంఘనాన్ని తుడిచివేసుకోగోరి యున్నదో. ఎఱుగను, గాని, ఇపుడు నా కండ్లకు శుభదర్శనగా ఉన్నది దేవి.

రాజు.—[స్మితముతో] ఉభయమును ఘటిల్లును. అయి

నను నీవు విస్మృట చెప్పితివే అది నన్ను గుఱించినదిగా తోచు చున్నది. ఏలన ఈమహనీయురాలు—

ఉ. ధౌతదుకూలయుగ్మమును దాలిచి మంగళమాత్రభూషయై,
పూతము లైన లేగఱిక మోసులఁ జూర్ణకచాళిఁ జెర్వియుం
జేతములోనిగర్వ మపచిత్యపదేశమునం ద్యజించియుం
గాతర నేత్ర నాపయిని గన్నప్రసాదముఁ దెల్పు మేననే. 52

దేవి—[తటిసి] జయము జయము ఆర్యపుత్రునికి.

విదూ.—దేవిగారికి స్వస్తి.

రాజు—దేవికి స్వాగతము.

[ఆమెను చేతఁబట్టి కూర్చుండఁబెట్టును.

ఊర్వశి—సఖి, ఈమె దేవీశబ్దముచేత ఉపచార మొందుట యుక్తమే. తేజులో శచికి ఏమాత్రము తక్కువపడదు.

చిత్ర—బళి, అసూయావిముఖంగా పల్కితివి.

దేవి.—ఆర్యపుత్రుని పురస్కరించుకొని నే నొకానొక నోము నోచవలశి ఉన్నది. అందుకై ముహూర్తమునేపు ఆకను సహింపవలెను.

రాజు—అట్లనవలదు. ఇది ఆకరొట్లు ? అనుగ్రహము గదా.

విదూ—స్వస్తివాచనము కలదైన యిటువంటి నిర్బంధము తరుచుగా కలుగునుగాక.

రాజు.—దేవి చేసెడి యీనోము పేరేమి ?

[దేవి నిపుణికం గాంచును.

నిపు.—దేవరా, దీనిపేరు ప్రియానుప్రసాదనము.

రాజు.—[దేవిని చూచి] అట్లని.

తే. గాత్రమును బిసమృదువు నకారణముగ
నీవ్రతముచేతఁ గల్యాణి యేల వాడ్చ?
చాఁచు నెవఁడంజలిని నీప్రసాదమునకు
ననునయింతువె యాదాసజనుని నీవు? 53

ఉర్వశి.—ఈమెయందు ఇతనికి బహుమానము మిక్కుటంగానున్నది.

చిత్ర.—ఓసిచెలా, ప్రేముడి ఒరులపా లయినపుడు నాగరకులు అధికంగా దాక్షిణ్యము చూపుతారు.

దేవి.—[సస్మితముగా] మఱి యీనోము నోచడంవల్ల ఈ ప్రభావము; ఏమన ఆర్యపుత్రుడు ఈపాటియేని పల్కరించినాడే.

విదూ.—ఊరుకోవయ్యా! మంచిమాటను నిరాకరించ కూడదు.

దేవి.—పిల్లలారా, పూజాద్రవ్యాలని తెండి, మణిహర్మ్యమందున్న చంద్రపాదములను పూజిస్తాను.

పరి.—ఇదుగో, గంధము పువ్వులు లోనైన యుపహారము.

దేవి.—[నాట్యమున గంధపుష్పాదులతో చంద్రపాదములను అర్చించి] ఓసే, ఈయుపహారమోదకాలని మాణవకయ్యకు సమర్పించండి.

పరి.—దేవియాజ్ఞ. మాణవకయ్యా, ఇదుగో ఇది నీకు.

విదూ.—[మోదకాలపళ్లెరముం గైకొని] అమ్మా, నీకు స్వస్తి. నీయుపవాసము బహుంఫలము అగుగాక.

దేవి.—ఆర్యపుత్రుడా, ఇటు.

రాజా.—ఇదె ఉన్నాను.

దే.—[నాట్యముచే రాజును పూజించి, చేమోడ్పుతో మ్రొక్కి] ఇదుగో నేను ఈదేవతాదంపతులను రోహిణీహారిణాంకులను సాక్షీకరించి ఆర్యపుత్రుని అనుప్రసన్నుని చేస్తున్నాను. ఇది మొదలుకొని ఏచెలువను ఆర్యపుత్రుడు వేడునో, ఎవతె ఆర్యపుత్రుని సమాగమానికి ఉవ్విళ్ళూరుతుందో, ఆ చెలువతో నేను ప్రేమబంధముతో వర్తింపవలయు నని.

ఊర్వశి.—అహో! ఈమాటకు అభిప్రాయ మేమో ఎఱుగకున్నాను. నాకు మఱి హృదయము విశ్వాసముచేత విశదమైనది.

చిత్ర.—సఖి, మహానుభావురాలు పతివ్రత నీకు అనుజ్ఞయిచ్చింది, ఇక నిర్విఘ్నముగా నీకు ప్రియసమాగమం కలుగుతుంది.

విదూ.—[అపవారించి] చెయి తెగిన చెంబడివాడు చేప తప్పించుకొనిపోగా 'ఇందువల్ల నాకు ధర్మం కలుగుతుంది' అని చెప్తాడు. [ప్రకాశము] అమ్మా, ఏమి నీకు అట్టి ప్రియుడా ఈ దొడ్డవాడు?

దేవి.—మూర్ఖా, నేను నాసుఖమును మాన్చుకొని ఆర్యపుత్రుని సుఖితశరీరుని చేయుడానికి కోరుకున్నాను. అందువల్ల తెలుసుకో ప్రియుడో కాడో అని.

రాజు.—

క. ఈఁగల నొండొక తెఱఁ
గైకోఁగల వీవాసు నీవు కొమ్మ; యకైనన్.
వేఁ గా నట్టిఁడ నట్టినిఁ
గాఁ గొంటివొ యనను నకాండ కాతరమతి వై. 54

దేవి.—అవుదువో కావో, ఉద్దేశించిన ప్రకారము ప్రియాను ప్రసాదవ్రతము నెఱవేఱినది. పిల్లలారా రండి వెళ్దాం.
[దేవి తరలినది.

రాజు.—ప్రేయసీ, ఇపుడు నన్ను వదలిపోయెదేని నేను ప్రసాదితుఁడను గాను.

దేవి.—ఆర్యపుత్రుడా, నే చెప్పుకొను నియమమును ఉల్లంఘించిన దాన్ని కాను. [దేవి సపరివార నిష్క్రమించును.

ఉర్వశి.—సఖీ, రాజర్షి ప్రియకళత్రుడు, మఱి నేను హృదయాన్ని ఆపుకోలేక ఉన్నాను.

చిత్ర.—అయితే, నీవు నిరాశవై నివర్తిస్తావా?

రాజు.—[ఆసనముం బొంది] వయస్యా, దేవి దూరము పోయి యుండదు.

విదూ.—చెప్పదలచుకొన్న మాటను జంకు లేకుండా చెప్పు. రోగము అసాధ్యమని వైద్యుడు రోగిని విడిచి వేశినట్లు, నిన్ను ఆయిల్లాలు స్వచ్ఛందవర్తినిగా వదలివేశింది.

రాజు.—మఱి ఉర్వశి యే మయినా—

ఉర్వశి.—కృతార్థురాలు అదునా!

రాజు.—[కుతుకము]

తే. లీనరైయుండెరవలిమాత్రాన నాదు
వీనుదోయికి విందుగావించునో కో!
వెనుక కల్లన వచ్చి నావీక్షణములఁ
ముగ్ధకరపంకజములతో మూయు నోకో! 55

తే. హర్మ్యతలమున నిచటఁ దా నవతరిల్లి
ములనీ మందాక్షమందాయమాన యగుచు
నడు గడుగు గాఁగఁ బెట్టించి గడుసుఁజెలియ
బలిమిఁ దేర సాకడకుఁ దా వచ్చునో కో! 56

ఉర్వశి.—సఖి, ముందుగా, ఇతని యీకోరికను తీరు స్తాను. [వెనుకకుఁ బోయి చేతికన్నులను మూయును.
చిత్రలేఖ విదూషకునికి సన్న సేయును.

రాజు.—[స్పర్శ రూపించి] చెలికాఁడా, ఈవరారోహ నారాయణునితొడనుండి జనించినట్టిది.

విదూ.—నీవు ఎట్లు తెలిసికొంటివి?

రాజు.—ఇందు దెలియని దే మున్నది!

క. స్మరశరజర్జరితం బీ
శరీర మిఁక నెవతె చేతిస్పర్శకుఁ దనియుఁ!
హారిణాం కాంశువులకుబలెఁ
దరణికిరణములకుఁ గలువ దాల్పదు తనువుఁ. 57

ఉర్వశి.—[చేతుల నెడలించి లేచి కొంచెము ఆవలికి జరిగి] జయము జయము మహారాజుగారికి.

రాజు.—సుందరీ, స్వాగతము.

[తనతో ఏకాసనముందే కూర్చుండఁ బెట్టును.

చిత్ర.—వయస్యునికి సుఖమా ?

రాజు.—నిశ్చయముగా సమకూడినది.

ఉర్వశి.—సఖి, మహారాజును దేవి యిచ్చినది, అందువల్ల ప్రణయినివలె ఈయనతో శరీరసంపర్కం పొందితిని; అంతేగాని నాయందు సౌభాగ్యగర్వాన్ని సమర్థించకు.

విదూ.—ఏమి! ఇక్కడనే మీకు పొద్దు కుంకినదా ?

రాజు.—[ఉర్వశిని చూచి]

క. దేవి యొసంగిన దనియే
యీవపువున వ్యాపృతిఁ వహించెద వేనిఁ,
ఏవారియనుమతంబున
నీవు తొలుత ముచ్చిలించి తీహృదయంబుఁ ? 53

చిత్ర.—వయస్యా, ఈమె చెప్పగల ఉత్తరము లేదు. ఇపుడు నావిన్నపము నాలకించు.

రాజు.—అవహితుఁడను.

చిత్ర.—వయస్యుడా, ఆమునితల్వాత వేసవిలో నేను సూర్యభగవంతుని ఉపాశించవలశివున్నది. కనక ఈనాప్రియసఖ స్వర్గాన్ని స్మరించకుండా వుండేలాగు వయస్యుడు చేయవలెను.

రాజు.—కల్యాణీ.

తే. వర్ణనాతీతసౌఖ్యమై వఱలు దివము,
దాని మఱపింప నెవ్వాఁడు దంట యగును !

ఈరమణి కైన వినుమీ పురూరవుండు
దాసుఁ డగుఁ దాననన్యసాధారణుండు. 59

చిత్ర.—అనుగృహీత నైతిని. సఖ ఉర్వశీ, అలందరక నన్ను వీడ్కొల్పుము.

ఉర్వశి.—[చిత్రలేఖను కౌఁగిలించి] సఖ, నన్ను మఱవకుమా.

చిత్ర.—[స్మితముతో] వయస్యునితో కూడిన నిన్నే నేను అట్లు వేడుకోవలసినదానను.

[అని రాజునకు బ్రణమిల్లి నిష్క్రమించును.

విదూ.—ఆహా! కోరికతీరడం చేత నీవు వర్ధిలుతున్నావు.

రాజు.—ఎంత వర్ధిల్లుచున్నా వనఁగా, చూడు.

శా. నాకే కాతపవారణం బిడ దటుల్
నానావనీరాజ చూ
డాకల్పోజ్జ్వలరత్నభాసిపదపీ
ఠాప్తాధిరాజ్యంబు దాఁ,
ఈకంజేక్షణపాదపీఠమున నే
నేకాంతసేవాకృతి
శ్రీకిం బాత్రము నౌట యొట్లిడునొ పూ
ర్తిం జెందుధన్యత్వముం. 60

ఉర్వశి.—ఇంతకన్న ప్రియతరము పల్కడానికి నాకు విభవం లేదు.

రాజు.—[ఉర్వశిని కేలఁ బట్టి] అహో! ఈప్సితలాభమునఁగా విరుద్ధములు పెఱుగుట గదా.

శా. ఆపాదంబులె ద్రెుందవంబులు పరా
వ్లాదం బిడుగా కేనిక్రా,
ఆపాష్పేషవబాణసంతతులె పె
ల్లానంద మొందించెడిక్రా,
ఏపుం జూపుచు నేఁడి రేయి మును న
న్నేఁచెక్రా సఖీ; యిప్డ దే
ప్రాపయ్యెక్రా నినుఁ గూడ నా కనువయ
ప్రాప్తంబువౌలేక్రా వెస్రా. 61

ఉర్వశి.—విలంబము చేత ఆర్యపుత్త్రునియెడ అపరాధిని నైతిని.

రాజు.—కాదు అట్లు గాదు.

తే. ఎల్లకేలకుఁ గ్రుచ్చా్ఛ్రిన వేనసినట్టి
సుఖమె రసవత్తరంబయి శోభఁజెందు
వడకునోలినతజెని నిర్వాణ మొసఁగుఁ
జెట్టునీడ నరునకు విశేషముగను. 62

విదూ.—ప్రదోషరమణీయ మైనచంద్రపాదాలని సేవించినావు. ఇప్పుడు నీకు పడకటిల్లు చేరడానికి సమయము.

రాజు.—అటయిన, నీసఖికి మార్గము చూపుము.

విదూ.—అమ్మా, ఇటు ఇటు. [అని పరిక్రమింతురు.

రాజు.—ఇది ఇప్పుడు నాప్రార్థన

ఉర్వశి.—ఏ మని ?

రాజు.—

ఆ. శతగుణితయుఁ బోలె జరిగె మున్ను త్రియామ
యనుపగతమనోరథునకు నాకు,
అట్లు జరుగునేని యంభోజపత్త్రాక్షి
నీసమాగమమున నేను కృతిని. 63

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము.

ప్రవేశకము.

క. అనుఁగుసఖిఁ బాసి వనటం
బనవు సఖియుక్త హంసి వ్యాకులమతియై,
ఇనకరసంస్పర్శకు వి
చ్చిననెత్తామరలకొలనిసీములయందుఁ. ౧

[అని చిత్రలేఖాసహజన్యలప్రావేశికి ఆక్షిప్తిక.]

[అంతట విమానస్థ చిత్రలేఖయు సహజన్యయు ప్రవేశింతురు.]

[చిత్రలేఖ ప్రవేశాంతరమున ద్విపదికతో దిక్కులుసూచి]

[గేయము]

సఖి కనఁబడనియంత,
సరసునఁ గ్రందిలు వంత,
అశ్రులు వెల్లువ గాఁగ,
హంసియుగము మది గ్రాఁగ. ౨

సహజన్య — సఖి, చిత్రలేఖా, వాడిపోతూవున్న నూలు తేకుల తామరపూవులాగు ఉన్న నీముఖంయొక్కఛాయ నీ హృదయంలోపలి అస్వస్థతని తెల్పుతున్నది. నీదుఃఖానికి కారణ మేమో చెప్పవే నీతో సమదుఃఖను కాగోరుతున్నాను.

చిత్ర — సఖి, సహజన్యా! అచ్చరలవంతువరుసను ఇక్కడ సూర్యభగవంతునికి పాదములసేవ నేను చేయవలసివున్నాను. అందుచేత ఊర్వశికోసము అధికంగా ఉత్కంఠితురాలి నై యున్నాను.

సహ.—ఎఱుగుదును మీాయన్యోన్యప్రేమను తర్వాత తర్వాత ?

చిత్ర.—అంతట ఈదినములలో దానివృత్తాంత మేమో అని సంయమమున చూడగా అత్యాహితము కనబడినది.

సహ.—[ఆవేగముతో] ఏలాగు ?

చిత్ర.—ఉర్వశి రాజ్యభారమును మంత్రులమీాద ఉంచిన రతి సహాయుణ్ణి ఆరాజర్షిని తోడుకొని విహారార్థమై గంధమాదనవనానికి వెళ్ళినది.

సహ.—అటువంటిస్థలములలో కలిగేది ఏదో అదేగదా సంభోగమనగా తర్వాత తర్వాత ?

చిత్ర.—అక్కడ మిన్నేటి యిసుకదిన్నెలలో క్రీడిస్తూవున్న ఉదయవతి అనే విద్యాధరకన్యకను ఆరాజర్షి తేరి చూచినా డని ఉర్వశి అలిగినది.

సహ.—సరే మిక్కుటమైన ప్రేమకు సహనముండదు గదా. తర్వాత తర్వాత ?

చిత్ర.—అంతట, కాంతుడు ఎంత బలిమాలుకొన్నా మెత్తబడక ఉపాధ్యాయశాపమోహితహృదయ రై స్త్రీలు చొరరానిదైన కుమారవనం చొచ్చినది. చొచ్చినవెంటనే కారణాంతరముచేత ఈమెరూపము తీగగా మారిపోయినది.

సహ.—విధికి అసాధ్యములేదు. అటువంటి అనురాగానికి ఆకస్మికంగా ఇటువంటి యీాయనర్థపరిణామము! ఇప్పుడు ఆ రాజర్షి యవస్థ యేమి ?

చిత్ర.—ఆయన ఆకాశంలోనే ప్రియతమను వెతుక్కొంటూ రేయింబగళ్లు గడుపుతూ వున్నాడు; వీతరాగులకుకూడా ఉత్కంఠను కలిగించే యీ మేఘోదయంచేత అనర్థముపాలయి పోయ్యేని.

[అనంతరమున జంభలిక]

[గేయము]

సఖి కనఁబడనియంత,
సరసున గ్రందిలు వంత,
అశ్రులు వెల్లువ గాఁగ;
హంసీయుగము వడి గ్రాఁగ. 3

సహ.—సఖి, అటువంటి ఆకృతివిశేషములు చిరకాలము దుఃఖభాజనములు కానేరవు. తప్పకుండ ఏదో అనుగ్రహరూపమైననిమిత్తము వారికి సమాగమకారణమవుతుంది. రా మరి, పొడువనున్న ప్రొద్దువేల్పును సేవింతాము.

[అనంతరమున ఖండధార]

[గేయము.]

చింతావిదూనమానసరై
స్నిగ్ధాదర్శనలాలసరై
వికచపద్మాంచితనీరమున
విహరించు హంసి కాసారమున.

[అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశకము ముగిసినది.

చతుర్థాంకము.

[గేయము]

క. కరిపతి నొచ్చె వనిఁ బ్రియా
విరహోన్మాదంబువలనవికృతిఁ దెలుపుచున్
దరుపతితకిసలయసుమో
త్కరమండితమగుచు భూరికాయమ్మొప్పెన్. ౫

[అని పురూరవుని ప్రావేశికి ఆక్షిప్తిక.]

[అంతట ఉన్మత్తవేషుఁడు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు —ఆ! ఓరిపాపిష్ఠా రక్కసుఁడా, నిలునిలు. నా ప్రేయసిం గొని యెట పోఁగెదవు? ఆ! కొండకొమ్మునుంటి మింటి కెగసి నామీఁద బాణాలు కురిపించుచున్నాఁడు. [బెడ్డ చేకొని కొట్టుటకు పరువిడుచు, అనంతరము ద్విపదికచే దిక్కులుసూచి]

[గేయము]

స్వాంతము సకి వగ యేర్చన్, సరసిఁ దాఁ జట్టుప లార్చన్
అశ్రుపూరితనయనుండై, హంసతరుణుఁడు దీనుం డై. ౬

[పరికించి]

మ. ఇది సన్నద్ధము నూత్న వారిదము, గాఁ
డింద్రారి గర్వాంధుఁడు;
య్యది యింద్రాయుధ మానుగాని; శ్రవణాం
తాకృష్టమౌ విల్లు గా;

దిది యాసారము గాని, ముల్కితలి గా
దీర్హైమకాషాభ గా
హృదయాధీశ్వరియైన యుర్వశియుఁగా
దే, శంక యా నక్కటా! 62

[అని మూర్ఛిల్లి పడి ద్విపదికచే లేచి నిట్టూర్చి]

క. మదిరేక్షణను హరించెన్
మదమున రక్కసుఁ, డను చుభ్రమంబడితిని నే,
నది సూడ గ్రొమ్మెఱుఁగుఁదీ
వ దళత్తళలాడ మబ్బు వర్షించెడినే. 2

[ఆలోచించి] రంభోరువు ఎటకేఁగియుండును?

మ. కినుకన్ శక్తత దిచ్చుమో మయినదో?
కిన్కం జిరం బూనదే;
చనెనో నాకముఁ బూర్చి నాయెడఁ గదన్
ప్వాతంబు భావార్ద్రిమా;
కాని పో నాయెదురన్ దెగింపుదురె ర
క్షోవీరు లైనన్ సఖా?
కనుకట్టై ప్రియ యత్తమిల్లె! నిటులన్
గారింతువే దైవమా! 63

[అని ద్విపదికచే] [దిక్కులం గాంచి, నిశ్వాసముతో] [అశ్రువులతో] దైవము విపరీతమయినవారికి దుఃఖము వెంట దుఃఖము సంభవించును ఎట్లనః—

ఆ. వచ్చె నిపుడె నాకుఁ బ్రాణనాయికతోడ
నోపరానివిరహతాపభరము,

అభినవాంబుధరము లాతపద్ధి నడంప
హితము లగుదివసములు నివె తోచెంగ. 64

[అనంతరమున చర్చరి]

క. జలద, కినియకు, ముదలః
యవిరళ ధారాధౌతభాసుర దిశాముఖుండా,
ఇలఁ గందు నేని సకి, న
న్వల నీ వేమి పలిపిన నవారణ సైతుగ. 65

[విహసించి] వ్యర్థముగా నేను నాచ నస్సులోని సంతాపవృద్ధిని ఉపేక్షించుచున్నాను. మునులుకూడ చెప్పుదురు గదా, 'రాజు కాలమునకు కారణము' అని. కనుక నే నేల మేఘర్తువును మాన్పివేయఁగూడదు.

[అనంతరమున చర్చరి]

[గేయము.]

గంధమత్తమధుకరకలగానము
వాద్యమానపిక వాద్యధ్వానము
పవనోద్వేల్లితపల్లవపూరము,
ఆడెడిఁ గల్పక మభినయసారము. 66

[అని నర్తించి] వలదు. వార్షికచిహ్నముల చేతనే నాకు రాజోపచారములు ఇపుడు జరుగుచున్నవి. ఎట్లన,

తే. మించుఁబొన్నిగంచు మేఘుంబె మేలుకట్టు,
వీచుఁ బూరెమ్మచామరల్ వేతసములు,
వంది లగు ఘర్మ మణి నెలుం గొందుశిఖులు,
సెలసరుఁ గాన్క లిడెదు తేరు లగు గిరులు. 65

కానీ, ఇట్లు నాదరిచ్ఛపదమును శ్లాఘించుకొన్న నేమి ఫలము? ఈ యడవిలోనే ఆ ప్రియను వెదకెదనుగాక.

[మరల చర్చరీపాఠాంతమున భిన్నకము]

[గేయము]

అబలావిరహితుఁ డతిదుఃఖితుఁడు,
దైవము దూరుచు స్తంభితుఁడు
భూధరవనమునఁ బుష్పోజ్జ్వలమున,
గజరా జేగెడి క్షీణగమనమున.

[చూచి] అయ్యో, వెదకఁ దొడంగిన కాకు సందీపనము వలె అయినది. ఏలన,

తే. గర్భజలము లారక్తరేఖములు నయిన
పుష్పములచేత నిదె వనభూమికదళి
కినుక నంతరశ్రువు లైన యసితకనుల
నుత్కలికతోడ స్మరియింప నూన్చె నన్ను. 66

ఈదారిని పోయియుండినను ఆమహాసీయను ఎట్లు కని పట్టనగును?

తే. అడుగులిలమీఁద మోపె నే నాసుగాత్రి
వానఁ దడియును మైన యీవనతలమున,
శ్రోణిభరమున మడములు క్రుంగఁ బాఱు
యావకపుఁజారుపదపంక్తి యగపడెడిని.

[ద్విపదికచే] పరిక్రమించి హర్షముతో] దొరకినది గుర్తు, దీనిచేత ఆకోపనమార్గమును ఊహింప నగును.

తే. మగ్ననాభి రుపారంభ్రమగతి నడువఁ
గాఱునశ్రుల మోవిరాగంపుగుర్తు
లైనది యిది శుకోదరశ్యామలంబు
చ్యుతము నిస్సంశయము స్తనాంశుకము! బళిర. 68

[అరసి ఏమి] ఇంద్రగోపములతోడి క్రొత్తపచ్చిక బయలు ఇది. ఈ నిర్జనవనమున ప్రియావృత్తాంతము ఎట్లు తెలియును? [చూచి] అహో! ఐడివానకు ఉబ్బినశిలాజతుస్థలి పాషాణము నెక్కి,—

ఆ. తూర్పుగాలిజొట్టుఁ ద్రోచుచు నుండంగ
వంబుదముల నెమలి యట్టె గాంచు,
గర్భముందు గేక గ్రాలుకంఠంబును
సాఁగినంతపయికి సాఁచికొనుచు. 69

[సమీపించి] దీని నడిగెదను.

[గేయము]

సంప్రాప్తాపద్భారుం డై, క్షణహాతపరేభ వారుం డై,
కాంతాదర్శనలాలసుఁడై, కరిపతి విస్మితమానసుఁడై.౧౧

[దానితో ఖండకాంతమున చర్చరి]

[గేయము]

కేకిసార్వభౌమ, లోకానందన,
కేల్మోడ్చి నిన్ను వేఁడెదను,
ఈకానలోఁ గంటె యుందేని నా ప్రియఁ
జెప్పుమి దయఁ బూనియెదను

వినవయ్య చెప్పెద వనితను గనిపట్టి
స్పష్టముఖున యానవాలు,
రాకాచంద్రానన రాజహంసయాన,
యీపాటియే నీకుఁజాలు ౬౯

[చర్చరికచే కూర్చుండి ప్రాంజలి యై]

తే. కల దయా నాకు నుత్కంఠ కాలకంఠ,
ఆయతాపాంగ నోసితాపాంగ నీవు
చూచుకన్దోయి తనియనిసొగసుకత్తె
వనిత నొక్కతెఁ గంటివో వసతలమున. 70

[చర్చరికతో చూచి] ఏమి? బదులు పల్కకయె నర్తింపం దొడంగినది! దీనికి హర్షకారణ మేమి? [చింతించి] కానీ ఇది తెలిసినది.

ఉ. నాప్రియ కానరానికత
న న్మృదువాతవిభిన్నబర్హమై
యేపున నిస్సపత్నత వ
హించెడి నీయహిభోజి యిప్పు; డౌ
రా! ప్రియ కేశపాళి పురు
షాయితకేళివిశీర్ణబంధమై
ప్రాపితపుష్పదామముల
భాసిల, మోళ్ల నిదేమి సేయునో! 71

కానీ ఖగులవ్యాపనముచే సంతసించెడి దీనిని అడుగను. [ద్విపదికచే దిక్కులు చూచి] [పరిక్రమించి] ఇది కోయిల కోమలి, ఎండల కనంతరము మున మేని నేరేటి చెట్టున నెలకొన్నది పతులలో ఈజాతి పండితము. దీనిని ప్రార్థింతును గాక.

[అనంతరమున ఖురకము]

[గేయము]

విద్యాధరవనలీనుం డై,
విపులబాష్పనయనుం డై,
గజపతి యదలునఁ గలఁగుచు,
గగనము గొల్చుచు మెలఁగుచు. ౧౩

[ఖురకాంతమున చర్చరి]

సఖ! సఖ!

[గేయము]

నందనవనిని స్వచ్ఛందగామినీ,
కలవాణి పికకామినీ;
నాతోఁ జెప్పవె నర్మిలి యొప్పంగఁ,
బ్రియుఁ గంటేని నే నుబ్బంగ. ౧౪

[దీనినే నర్తించి వలంతికచేఁ దఱిసి మోఁకరించి] అమ్మా,

తే. కాముదూతి వటంద్రు నిన్ గామిజనులు,
మానహరణా ప్రతిహతాస్త్రమంత్ర మీవు;
ప్రియతమను నాకడకు గొని వేగ తెమ్ము,
కొనుము కలవాణి న న్నని కొమ్మకడకు. 72

[*వాయికముచే ఇంచుక మరలి] ఏ మనెదవమ్మా నీవు! 'నిన్ను ఇంత యనురక్తుని విడిచి ఎట్లు పోయినది' అని అడిగెదవా! చెప్పెదను వినవమ్మా.

తే. కోప మూనిన దేని యాకోపమునకు
హేతు వొకటియు నాయందు నే నెఱుంగ;
ప్రియతములయం దెటను నన వేక్షితములు
ప్రభుత భావస్ఖలితములఁ భామినులకు. 73

ఏమి! కథాచ్ఛేదము కావించి తనపనిలోనే చొచ్చినది.

తే. ఓరులవగ పెం తయినఁ జల్ల నుంట నిజమె,
ఇడుముపా లైననాయాజ్ఞ నెడఁగఁ ద్రోచి
అను నభినవపాక మియ్యది కుజాంధ
రాజజంబూఫలము నధరమును బోలె. 74

ఇట్లయినను నాప్రియవలె మంజులస్వన యగుటంబట్టి ఈమెయందు నాకు కోపము లేదు. ఇచటినుండి నేను [ద్విపదికచే] [పరిక్రామితకముచేత చెవి యొగ్గి] అహో! దక్షిణమున ప్రియాచరణన్యాసమును అందెరవళి తెల్పుచున్నది! కానీ, అట కేఁగెదను [పరిక్రమించి]

[గేయము]

దయితావిరహాకాంతవదనుఁడు,
అవిరళబాష్పనయనుఁడు,
శోకభారవిసంష్ఠులగమనుఁడు,
గురుతాపదీపితతనుఁడు,
కరిపతి దూనుఁడై గవి నున్నవాఁడు;
కానలోఁ దిరుగుచున్నాఁడు.

[అని కకుభముచే ఆడు ఉపభంగములు; అనంతరమున ద్విపదికచే దిక్కులు చూచి]

[గేయము]

ప్రియకరిణీవిశ్లేషితుఁ డై, గురుశోకానలదీపితుఁ డై. ౧౬
అయ్యో ఇసీ ఇసీ!

*క. జలదముల నిర్ఘోషను ది
క్కులఁ గన్గొని మానసమునకు సముత్సుకతన్
వెలలెడిమదకలహంసల
కలరుత మిది, యందెరవళి గాదాయెఁ గటా!

కానీ, మానసోత్సుకము లయిన యీపక్షులు సరస్సు నుండి ఎగిరిపోకముందే వీనివలన ప్రియావృత్తాంతమును తెలిసికొనవలయును. [వలంతిక చేత సమీపించి] ఓహోయి జలవిహంగమరాజా,

తే. పోవుదువు గాక మానసమునకు వెనుక,
వదలు బత్తెంపుబిసముఁ గొనెదవు పిదప,
తీర్తు గాక నావగ ప్రియవార్త దెలిపి,
తనపనికి మున్న కృతి చలిపనిని జేయు. 76

నీవు తలయెత్తి మిన్ను సూచటచేత 'మానసోత్సుకుఁడను నేను చూడ నయితి'ని అని పల్కెదవా? [కూర్చుండి చర్చరి]

[గేయము]

తస్కర, హంసా, దాఁతువు రా

---

*క. ఘనముల నిర్ఘోషపీడిత । అను గని మానసమునకును లాలసతోఁ దర్
జనఁ గోరురాజహంసనిధ్వని । యిది ముంజీరశింజితము గాదు కటా!

[అని నర్తించి లేచి]

తే. సువదనను రాదు ప్రియతముఁ జూచి తీవ్ర
కొలనిదరి నంచ, కానిచోఁ గొంటి వెట్లు
మదవిలాసపదముఁ దద్గమనము నెల్లఁ,
దెక్కలివి, లేదు కా దనఁ దెరువ గలవు 77

[గేయము]

గతిచేతనె నేఁ గంటిని రా

[చర్చరికతో సమీపించి కేలు మోడ్చి] అందువలననే

క. నాకొమ్మ నిమ్ము హంసమ
కైకొంటి తదీయ మైన కాంతగతంబుల్,
ఏకాంశము కనఁబడుచోఁ
నీకొని యభియుక్త మెల్ల నియ్యనవలయున్.

[మరల చర్చరి]

[గేయము]

కలచితి వెట నీగతి గతిలాలస !
సకిని గంటివి పో జఘనభరాలస. ౧౭

[మరల చర్చరి] ['నాకొమ్మ' ఇత్యాది పఠించి] [ద్విపదికచే నిరూపించి] [విహసించి] ఇది దొంగలను దండించువాఁడు రాజు అని భయముచేత ఎగిరిపోయినది [పరిక్రమించి] ఇది యిట ప్రియాసమేతము చక్రవాకము. దీని నడిగెదఁగాక.

[అనంతరమున కుటిలిక]

[గేయము]

మర్మరరణితకచారువున [మల్లఘటి—]
కుసుమితపల్లవితతరువున, [చర్చరి—]
దయితావిరహోన్మాదమున
కరిపతి త్రిమ్మరు గహనమున. ౧౮

[ద్విలయాంతమున చర్చరి]

[గేయము]

గోరోచనాకుంకుమవర్ణాంచిత జక్కవరాణి నాప్రియను,
ఆమనిపవల విహారము సల్పఁగఁ గంటేని చెప్పుము దయను.

[చర్చరికతోఁ దఱిసి మోఁకరించి.]

క. ఓయీ రథాంగ, యీరథి
ప్రేయసిఁ బాసెను రథాంగవిజయిశ్రోణిన్
నీయెడ నను యోగంబున్
జేయు మనోరథశతంబుచే వృతుఁడగుచున్. 79

ఏమి! 'కః కః' అన్నదే, ఇది నన్ను తెలిసికోలేదా!

క. ఎవనికి రవియున్ శశియున్
దవుదురొ మాతామహుఁడుఁ బితామహుఁడును నై,
ఎవని వరించిరో యిరువురు
ధవుగా స్వయమూర్వరయును దా నుర్వశియున్. 80

ఏమి ఊరకున్నది! కానీ, దీనిని చీవాట్లు పెట్టెదను.

చ. సరసిని దామరాకొకటి
చాటకుమాత్రన నీవు నీసకిన్

తొరయక దూర కేగె నని
    పొక్కుచు బెల్లుగఁ గిత్తు, నీ కిటుల్
పరఁగుఁ బ్రియానురాగమునఁ
    బాసి వసించు భయంబు, ప్రేయసీ
విరహికి నాకు నీక్రియఁ బ్ర
    వృత్తిపరాఙ్ముఖతఁ వహింతువే! 81

ఎల్లప్రకారములను [illegible]యదృష్టవిపర్యాసము ప్రభావము సూపుచున్నది. వేఱవకాశము చూచుకొనెదను. [పదాంతరమున నిలిచి] కాని, ఇటనుండి జరుగను. [ద్విపదికచే పరిక్రమించి, అవలోకించి]

ఆ. లోనఁ దేఁటి యులియఁగా నొప్పునీతమ్మి
    యేఁగనీదు నన్ను నిచటు దలఁగి,
    నేను మోవి చుఱుకుగా నొక్క సీత్కార
    ముగ్ధ మైన కాంతముఖము వోలె. 82

కానీ, కమలాభ్యాసి యైన యీమధుకరమునుగూర్చి యే యాచకుఁడ నయ్యెదను. ఇటనుండి పోయి పశ్చాత్తాప పడనేల ?

[దీని యంతరమున అర్ధద్విచతురస్రకము]

[గేయము]

క్రమవృద్ధగురుప్రేమరసంబున
ఆడుఁ గోడహంస కామరసంబున. ౨౦

[చతురస్రకముచేత దఱిసి కేలు మోడ్చి]

ఆ. మధుపమా, వచింపు మదిరాక్షివార్తను,
[విభావించి]
వలవ దీవు నాదువనితఁ గనవు;
అవదనపుటూర్పుఁదావి యానితి వేని,
ప్రీతి గొనుదె పుండరీకమందు? 83

చనియెదను గాక [ద్విపదిక చేత] [కరిక్రామితకము చేత]
వీఁడె కరిరాజు తొండమును ఇప్పమ్రానిపలవమీఁదఁ బెట్టి కరిణీసమేతుఁడై యున్నాఁడు. ఇతనివలన ప్రియావృత్తాంతము నెఱింగెదను. సమీపించెదను [కుటిలిక చేత]

[గేయము]

దయితావిరహోత్తాపమున

[మల్లఘటి]

గంధాక్తమధుపుఁడు గహనమున. ౨౧

[దానియంతరమున] [చూచి] కానీ, త్వరపడఁగూడదు.

తే. అభినవోద్భిన్నదళమును నిభవిభుండు
అసవసురభిరసము హస్తాగ్రమునను
నోర వల్లభ యిడినయందుగు రివటను
అస్వాదించును గాక సమగ్రముగను. 84

[క్షణమాత్రముండి] అహా! ఇతఁడు ఆహ్నికమును నెఱవేర్చుకొన్నాఁడు, మఱి యడిగెదను.

[గేయము]

చేమోడ్చెదను జెప్పుము గజపతి,
లలితప్రహతిశకలితవృక్షతతి,

దూరవిజితకమలారికాంతిని,
వీక్షించితె నావేఁక బుటింతిని ? ౨౨

తే. మదకలుఁడ సుందరిని జాంద్రముసకలాభ,
యాధికాళబలాలకయూథనాథ,
కానవే స్థిరయౌవనఁ బ్రాణదయిత
హర్షదాలోక నోయి దీర్ఘావలోక ! 85

[హర్షముతో] ప్రియాప్రాప్తిని చెప్పెడి యీ నీస్నిగ్ధ గంభీరగర్జితముచేత సమాశ్వాసితుఁడ నైతిని. సాధర్మ్యము చేతఁ గూడ నీయందు నాకు మహాప్రేమ.

మ. ననుఁ బేర్కొండ్రు నృపాధిరా జని నిసర్గ
నాగాధిరా జంద్రుగా,
గొనఁ జౌ నీకును దానధారధుని నా
కుఁగ యాచకౌఘంబునన్,
కాని నన్నుర్వశి నిన్ను నీవళియు ధ
న్యుం జేసి రీస్త్రీమణుల్,
కన నన్నోర్వలియుఁను బ్రియావిరహదుః
ఖం బొంద కీ వుండుతన్. 86

నీవు సుఖముండుము. నేను పోయివచ్చెదను. [పార్శ్వముననుచూడ్కి నిగిడించి] అహో! సురభికందర మనువేరిది విశేషరమణీయము ఈకొండ యగపడుచున్నది. ఇది అచ్చరలకు ప్రియమైనదియుఁ ; నాసుతనువు దీనినెత్తమున దొరకునా ! [పరిక్రమించి చూచియు] అయ్యో ! నాపాపములపంటచేత మేఘము శంపాశూన్యము అయినది. అయినను ఈకొండను అడుగక నివర్తిల్లను. [అనంతరము ఖండిక]

[గేయము]

ఖరఖురదళితక్ష్మాతలుఁడై,-వన-,గహనమునం దవిచలుఁడై,
పూని తనపని లీనుండై,కిరి-,దూర చను ముదధీనుండై. ౭౩

తే. పృథునితంబుండ నీవు నాపృథునితంబ
సంగతానంగ శృంగారమంగళాంగ
పర్వసన్నుత నోయి పర్వతవిభుండ
యఖిలకుచాంతరఁ గంటె వనాంతరమున. 87

ఏమి ఊరక యున్నది! దూరముచేత నామాట వినఁబడలే దని శంకించెద. సమీపమునకుం బోయి యడిగెదను. [అనంతరము చర్చరి]

[గేయము]

స్ఫటిక శిలాతల భాస్వర నిర్ఝర,
బహువిధ సుమనో భర చిత శేఖర
కిన్నరమధు రోద్గీత మనోహర,
కనఁబడుపుము నా కాంతను భూధర. ౭౪

అని [పరిక్రమించి] [అంజలిసేసి]

తే. సర్వభూభృదధిప సర్వాంగసుందరి
రామ సన్నుతాభిరామ మునఁ
గానసాంతరమునఁ గానఁగఁబడియెనె
నాకుఁ బాసినయది నీకుఁ బ్రియుఁడ. 88

[ఆకర్ణించి హర్షముతో] ఏమి యథాక్రమముగా 'చూచితిని' అని పలికినది. నీవును ఇంతకన్న ప్రియతరమును విందువు

గాక. ఆ టయిన నా ప్రియతమ ఎటనున్నది ? [నేపథ్యమున అదే వినఁబడును] హా! ఇది! నా శబ్దమునకే గుహాముఖమునుండి వెలువడిన ప్రతిశబ్దము! [విషాదమును రూపించి] బడలితిని. ఈనిల యేటిదరిని నెలకొని, అలలగాలిని అనుభవించెద. క్రొత్తనీటిచేత కలఁగినదానినైనను ఈయేటిని చూచుటచేత నాహృదయము ప్రీతి నొందుచున్నది.

ఉ. వీచులు గాఁగ భూ్రికుటులు, విక్వణదండజపంక్తి కాంచిగా,
వే చన జాఱుపైఁటవలె ఫేనచయంబిటు నట్టు నీడ్చుచున్,
ఏచిన మేటిసంస్ఖలిత మెంచుచు తత్ప్రపదప్రయాత యై,
నాఁచిలి యోర్పు లేక పరిణామము నొందె నదీస్వరూపతన్.
కానీ, దీనిని యాచించెదఁగాక. [అనంతరము కుటిలిక]

[గేయము]

దయగొనుమా ప్రియతమ సుందరి నది,
క్షుభితాకరుణకుంతికా, నది,
దోస్యసరిత్తటసముత్సుకా, నది,
కల మధుకర ఝంకారితా, నది, ౨౪

[కుటిలికాంతమున చర్చరి]

[గేయము]

ప్రథమదిశాపవనహతప్రబలోర్మికోర్ధ్వభుజముల
నర్తించు సలలితోఁదుదధిరాథుఁడు మేఘాంకముల
శకటాంగహంసకుంకుమశంఖకృతమండనముల
కరిమకరాకులకృష్ణకములకృతావతంసముల

తటసలిలోద్వేల్లితంద త్రవహ స్తతాళిందు
అవతరించెడి దశదిశలంనలమునవార్ధ లుండు, ౮౯

[అని దఱిసి] [కేలు మోడ్చి]

తే. ప్రియమె నల్కితి, నీయందె ప్రీతి యిడితిఁ,
ప్రణయభంగవిముఖభావపరత నుంటి;
నే మదపరాధలేశంబు నీవు గంటి?
దాసు నను విడనాడితి వీసుఁ బూని. 90

కాక, ఇది వాస్తవనదియే గావలయు, ఊర్వశి పురూరవుని వదలి సముద్రుని అభిసరింపదు గదా. అనిర్విణ్ణతచే శ్రేయస్సులు కలుగును. కాని ఎచట సువదన నాకంటి కగపడక దిచ్చు మొంగమయినదో అచ్చోటికే ఏఁగెదను. [పరిక్రమించియు చూచియు] ఆహా! ప్రేయసిమార్గముయొక్క గుర్తు కనఁబడినది.

ఆ. ఎఱ్ఱకదపపుష్ప మిది, దీనిఁ బ్రేయసి
సిగను దొడవుగాఁగఁ జెరివికొనియె
ఎండ కారుటుదను హెచ్చరించెడు నని
యఱయకరుల విషము మైనను ధృతి. 91

[విలోకించి] పరుండియున్న యీ సారంగమును ప్రియావృత్తాంతమునకై ప్రార్థించెదను.

[గేయము]

నూతనకుసుమ స్తబకమండితానోకహాపర్యంతమున
మదకలకూజితకోకిలఝుంకృన్మధుకరమనోహరమున
ప్రాణాధికసిజకరిణీవిరహాజ్వాలాకృతతాపమున
విచరించెడి నైరావతద్విపము వేల్పులయుద్యానమున. ౯౨

[గళితకము, మోఁకారించి]

తే. కృష్ణసార ప్రభుం బిది కేరు నిచటఁ
గనులపండువు నభినవఘాసపటలిఁ,
గాననెందిర కాఁ దమకమునఁ జూడఁ
జాఁచినట్టినిడుదకటాక్షుం బనంగ. 92

[విలోకించి] ఏమి యిది! నన్ను సరకు సేయనియట్లు పెద మొగంబయినది [చూచి]

క. కన దీని వచ్చుహారిణిని
జనుగుడువఁగ లేఁగ నడుమ జయ్యన నిలుపన్,
అనితరదృష్టుల నిడియున్,
గను దానినె తాను భుగ్నకంఠం బగుచున్. 93

[అని నర్తించి, చర్చరి]

[గేయము]

వేలుపుభామిని జఘనభరాలస పీనోత్తుంగ స్తనియు
స్థిరయౌవనయుఁ దనుశరీరయు శ్రీలహంసగతియు [యేని
మింటి నొరయు కాననమునఁ దిరుగుచు మృగనేత్రఁ గంటివ
నాకుఁ బలికి యీవిరహాబ్ధిఁ బడిన ననుఁ దేల్పుము యిఁకనేని.

[తఱిసి కేలు మోడ్చి] ఓహోయి కదుపు నాయకుఁడా,

తే. కంటివో నాప్రియను నీవు కాననమున?
మానినికి విను చెప్పెద నానవాలు;
నీదయింత యీమె యెట్లొ యాపైదలియును
సొబగురాలు పృథులనేత్ర సుమ్ము మిత్ర. 94

ఏమి నామాటను ఆదరింపక పెండ్లామువైపు మొగము త్రిప్పుకొన్నది! న్యాయ్యమే, దశావిపర్యాసము పరిభవాస్పదము. ఇటనుండి నేను—[పరిక్రామితకముతో చూచి] ఇది యొట్టిది రాతిపగులులో కనంబడుచున్నది!

ఉ. కాదు మృగేంద్రకృత్తకరి
క్రవ్యలవంబు, ప్రభాప్రలేపి యౌ;
కాదు వెలుంగునిప్పుకయుఁ,
గాన సమస్తము దోఁగె వానచే;
[పరికించి]
ప్రోదిగ రక్తవంజాళముఁ
బోలెడి రక్తిమ, బద్మరాగ మౌ;
నాదట దీని నెత్తబలె
నర్కుఁడు దా గమిచెం గరంబులన్. 95

ఇది నామనస్సును కారించుచున్నది.

[గేయము]

ప్రణయినీబద్ధా కాంతుండు, బాష్పాకులనిజాతుండు
గజపతితిరుగు దుఃఖాన, శ్యామికాస్యుఁడు కానలోన.

[ద్విపదికచేఁ దఱిసి, కైకొనుటను నటించుచు.] దీనిం గైకొనియెద. అయినను ఏల యిది!

తే. ఎవతుకకుఁ బారిజాతంపుఁబువులకావి
గుబులుగొనుసిగలో దీనిఁ గూర్పఁ దగునొ
ఆమనోనాయిక యలభ్య యయ్యె; నింక,
నశ్రునిపాతంబు దీనిఁ జేయంగ నేల! 96

[నేపథ్యమున-వత్సా! పుచ్ఛకో పుచ్ఛకో.

క. ఇది సంగమనీయాఖ్యం
గదితం బగుమానికము, నగప్రభుపుత్త్రీ
పదరాగజనిత; మిది దా
ల్ప దయితజనసంగమంబు పరఁగుం దోడ్తోం.]

రాజు.—[చెవి యొగ్గి] ఎవరు న న్నిట్లు శాసించుచున్నారు? [దిక్కులు కని] అహో! ఎవరో భగవానుఁడు-మృగచారి ముని నన్ను కనికరించుచున్నాఁడు. భగవానుఁడా, నీయుపదేశమువలన నేను అనుగృహీతుఁడను. [మణిని కైకొని] ఓహో సంగమనీయమా!

తే. అబల ననుఁ బాసి నయ్య మగ్నావలగ్న,
మమ్ముఁ గూర్చెద వేని యో మణిశరీర,
నిను శిఖామణిగ ధరించుకొనెద నేను,
బాలునిం జంద్రు నలమహేశ్వరుఁడు వోలె. ౯౪

[పరిక్రమించి చూచి,] ఏమి యిది? ఆహా! పూవులు లేనిదానినే అయినను ఈతీఁగను చూడఁగా నాకు రతి కలిగినది! కాకేమి? యుక్తమే యిది నా మనోరమయగుట. ఏలననిది—

తే. వర్షమునఁ దోఁగియున్నట్టిపల్లవంబు
బాష్పధౌతం బయినమోవి వడువు దాల్ప,
తనదుతఱి గామిఁ బూవక తనరుతీరు
భూషణంబులఁ దాల్పనిపోలుపు చూప,

తే. మధులిహాంబులయులివులు మాని యుంట
చింతచే నైనమౌనంపుఁజెన్ను నెరప,
ప్రణతు ననుఁ ద్రోచి యనుదాపభరము గొన్న
తన్విని మదీయ నీలత తన్వి పోలు. 99

ప్రియానుకారిణిని దీనిని కౌఁగిలింపఁ గోరెదను.

[గేయము]

తీవా, కనుమా యెద లేకయె
నేఁ దిరిగెద నీవనమందు,
దైవయోగమునఁ గందున యేని
దయితారత్నము నిందు,
మఱి కృతాంతమున నీయరణ్యమున
మానిని నుంపను క్షణము,
కాని చని చేయుదు వెండి దీనిఁ
గనఁ గోర నీని రక్షణము. 30

[అని (చర్చరిక చేఁ దఱిసి) లతను ఆలింగనము చేయును.]

[అంతట దానిస్థానమున ఉర్వశి ప్రవేశించును.]

రాజు.—[కన్నులు మూసికొనియే స్పర్శసుఖమును రూపించి] ఏమి యిది? ఉర్వశి నెమ్మేనిసంపర్కమునం బోలె నా శరీరము నిర్వృతిం జెందినది! అట్లయినను, నాకు విశ్వాసము జనింపకున్నది. ఏలన—

తే. కందు నేఁ దొల్త దేని నాకలికిఁ గాఁగ,
నిముసమున నది వే ఱయి నెగులు గొల్పు;

కాని స్వర్ణవిభావితఁ గాంత దీనిఁ
గనఁగఁ దెఱవను దెఱవను గన్నుఁగవను. 100

[మెల్లఁగా కన్ను దెఱచి] ఏమి! సత్యముగా ప్రియతమయే!

ఊర్వశి.—[బాష్పములు విడిచి] జయంజయం నీకు మహారాజా.

రాజు.—

తే. తమమున బవద్వియోగజాతమునఁ జండి
మునిఁగి యడుగంటుచున్న నావనట దీఱ
భాగ్యవశమున వెండి నిన్బడసినాఁడ,
నపగతాసుండు చేతన నందినట్లు. 101

ఊర్వశి.—మహారాజా, ఆలాగే; అంతఃకరణంచేత నీ వృత్తాంతాన్ని సాక్షాత్కరిస్తూనే వుంటిని.

రాజు.—అంతఃకరణముచే నన్నుమాట నాకు బోధపడకున్నది.

ఊర్వశి.—విను. ఇందుకు మహారాజు నన్ను క్షమింపవలెను. ఎందుకనగా, నేను కోపవశనై మహారాజును ఈ యవస్థాంతరము పొందించితిని.

రాజు.—కల్యాణీ, నన్ను ప్రసన్నుం జేయ నక్కఱ లేదు. నిన్నుఁ గన్నంతనే నాయాత్మ ప్రసన్న బాహ్యాంతఃకరణ మయినది. చెప్పుము చెప్పుము. ఇంతకాలము నేను లేక నీవు ఎట్లు ఉంటివి?

[అనంతరము చర్చరి]

[గేయము]

అసితకంఠముఁ, బికి, నంచ, రథాంగముఁ
దుమ్మెదఁ, గరి, గిరి, ధునిని, గురంగము,
నిసుఁకూర్చి వనిలోన నేను భ్రమించుచు
బరువడి నడిగితిఁ బరిదేవించుచు. 31

ఉర్వశి.—అనఘా రుమహారాజా. కుమారస్వామి శాశ్వత కుమారవ్రత మవలంబించి అకలుష మనేపేరిగంధమాదన కచ్ఛాన్ని ఆశ్రయించినాడు. ఈవిధి యేర్పఱచినాడు.

రాజా.—ఏమివిధి ?

ఉర్వశి.—ఈచోట ఎవతె ప్రవేశిస్తుందో అది లతయై పోతుంది. గౌరీచరణసంజాత మయినమణిచేత తప్ప తొంటి రూపాన్ని పొందదు. అట్లుండగా నేను గురుశాపవిమోహి తాత్మనై దేవతావిధిని మఱచి నీయనునయాలకు లోగక ఈకుమారవనాన్ని చొచ్చితిని. చొచ్చినంతనే బందిగురివెంద తీవ నయితిని.

రాజా.—సర్వము ఉపపన్నము.

క. నను సురతఖేదసుప్తుని
వనిత విదేశగతుఁగాఁగ వగచెదు సెజ్జన్,
ఎన లేని యీచిరవియో
గ్తి నీదృశము నెట్టు లోర్చితివి చెప్పు సఖీ.

నీవు చెప్పిన యీమణిని నీసంగమకారణమును ముని వలనంబొంది మణిప్రభావమున నిన్ను మరల నేను పొందితిని.
[అని మణిని చూపును.

ఊర్వశి.—అహో! సంగమనీయమా! అందువల్లనే గదా మహారాజా నన్ను కౌగిలించినమాత్రాన తొంటిరూపు పొందితిని. [మణిని కైకొని ఔదలం దాల్చును.

రాజు.—సుందరీ, ఇట్లు క్షణమాత్ర ముండు.

క. నుదుటం బెట్టిన యీమణి
నుదయించినరాగ మెలయ నొప్పారెడి నీ
వదనము లేయెండకుఁ
గెంపొదవిన నెత్తమ్మిలక్ష్మి కుపమానం బై. 103

ఊర్వశి.—ప్రతిష్ఠానమునుంచి నీవు వచ్చి చిరకాలమయి నది. ప్రకృతులు నాపై అసూయ వహింతురు. కావున మరలుదాము.

రాజు.—నీ వాజ్ఞాపించినట్లు.

ఊర్వశి.—మహారాజా ఎట్లు పోగోరును.

రాజు.—

క. స్ఫురియించుమించు సిడముగ
సురచాపము నూత్న చిత్రశోభగఁ గ్రొమ్మ
బ్బు రహించువిమానముఁ జే
సి రయంబున నన్ను వసతిఁ జేర్పుము తరుణీ, 104

[చర్చరి]

[గేయము]

సహచరితోడను సంగతుఁడై,
అఖిలగాత్రపుల కాంకితుఁడై
స్వేచ్ఛాప్రాప్తవిమానమున,
హంసయువ చను విహారమున. 3౨

[అని ఖండధారచే నిష్క్రమింతురు

చతుర్థాంకము సమాప్తము.

పంచమాంకము.

[అంతట పరితుష్టుఁడు విదూషకుఁడు ప్రవేశించును.]

విదూ.—సంతోషం సంతోషం! చిరకాలము ఉర్వశీ సమేతుఁడై నందనవనం మొదలైన దేవతారణ్యములలో విహరించి ప్రియవయస్యుఁడు మరలివచ్చినాడు. ఇప్పుడు సత్కారోపచారాలతో ప్రకృతులచేత అనురంజనం పొందుతూ రాజ్యము చేస్తూవున్నాడు; సంతానము లేమి తప్ప అతనికి ఏకొఱతా లేదు. ఈదినము తిథివిశేషమని గంగాయమునా భగవతుల కూడలిలో దేవేరులతో స్నానమాడి రాచగూడారం ప్రవేశించినాడు. కనక అతని యలంకరణసమయములో తోలివాడనౌతాను. [అని పరిక్రమించును.

[నేపథ్యమున]

అయ్యో! అయ్యో! విసనకఱ్ఱమీద తెల్లపట్టువస్త్రం మీద ఉంచి తీసుకొనివెళ్లుతున్నదానిని అంతఃపురవిలాసినులు మాళిలో ధరించడానికి యోగ్యమయిన మణిని ఎరచి భ్రమచేత గద్ద తన్నుకొనిపోయింది.

విదూ.—[చెవియొగ్గి] అక్కటా! అక్కటా! అది సంగమనీయమనే చూడారత్నము, వయస్యునికి అత్యంతం ప్రియంగదా. అందువల్లనే గదా ఆయన ముగియని నేపథ్యముతోనే ఆసనమునుండి లేచి ఇటే వస్తున్నాడు. ఇతనిని కలసికొంటాను,

[అంతట ససంభ్రమపరిజనుఁడై రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు.—

తే. ఎక్కడను జూపుమా పక్షి యెక్కలేఁడు ?
ఎవఁడు ప్రాణంబు చేఁ దయి మృత్యు వెనయ
తన మొదలి చోరకృత్యంబు దా నొనర్చె
శాసకునియింట నే పటుసాహసమున. 105

కిరాతి.—ఇదుగో, ఇదుగో, నోటికొనను తగుల్కొని వున్న బంగారపుదారములోని మణితో ఆకాశాన్ని చిత్రిస్తూ వున్న దనేలాగ సుడుస్తున్నది.

రాజు.—నాకును కనఁబడుచున్నది.

తే. నోర మణిప్రేలుజాలు వాదార మొప్ప,
మింట వడి మండలముల భ్రమించుకతనఁ,
గొఱవి గిఱగిఱఁ దిరిగెడి తెఱఁగు దోఁప
రాగరేఖావలయము లేర్పఱచుచుఁ బులుఁగు. 106

ఇప్పుడు ఏమి చేయవలయును ?

విదూ.—[సమీపించి] దీనిమీద కనికరింపరాదు. ఇది అపరాధి దండనీయము.

రాజు.—నీవు చెప్పినమాట సరి. విల్లు విల్లు విల్లు!

[ధనుర్గ్రాహిణి యవని నిష్క్రమించును.

రాజు.—వయస్యుఁడా, పక్షి అగపడలేదే.

విదూ.—ఇటనుండి దక్షిణపుతుదమీదుగా పోయినది దండనీయమైన పీనుగు మేతరి.

రాజు.—[తిరిగి చూచి] ఇప్పుడు కనఁబడుచున్నది.

తే. నిగ్గు లివురులఁ బోలుమానికము చేత
వంజుళపువిరిగుత్తిచే బలె ఖగంబు
దిగ్వధూవక్త్రమునకు సాధించెఁ జూడఁ
జారుతరము వతంసప్రసాధనంబు. 107

యవని.—[చాపహస్త ప్రవేశించి] ప్రభూ, ఇదుగో, విల్లు, అస్త్రముకూడ.

రాజు—ఇఁక నిపుడు వింటివలన నేమి కార్యము. ఆ పాలతిండి బాణమార్గమును దాఁటిపోయినది. అట్లే గదా

తే. ఖగము దవ్వుగఁ గొనిచన్న కారణమున
మెఱసెడిని మానికం బది మింట నిపుడు,
పరుషజలధరచ్ఛేదంబుదరిని రాత్రిఁ
గ్రాలుచుండునంగారకగ్రహము వోలె. 108

[అంగజాలను గాంచి] లాతవ్యా, మ్మామాటగా చెప్పుము నాగరికునితో సాయంకాలమున నివాసవృక్షమును చేరు నీ దొంగపక్షిని వెదకు మని.

కంచుకి—ఏలినవారియాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

విదూ—ఇప్పుడు నీవు కూర్చుండుము. ఈరత్నపుదొంగకు ఎక్కడికిపోతే నీ శాసనము తప్పుతుంది?

రాజు—[విదూషకునితోఁగూడ కూర్చుండి] వయస్యా,

క. రతన మ్మని గాదు పతగ
హృతమునకై నాప్రయాస, హృదయసఖిసం

గతుఁ జేసి చేసె ననుఁ బ్రా
ణితు సంగమనీయ మనుమణి యిది వయస్యా. 109

విదూ.—ఈ యర్థమును పూర్వమే నాకు చెప్పియున్నావు.

[అంతట బాణముతో మణిని తెచ్చుచు కంచుకి ప్రవేశించును.]

కంచుకి.—జయము జయము దేవరకు.

క. రోపత నొందిననీయ్యా,
కోపముచే వ్రస్సి పులుఁగు కూలెను మణితో,
బ్రాపించి నేరమున కనురూ
పం బగువధము ధర్మరూఢిగ దేవా 110

[అందఱు ఆశ్చర్యము రూపింతురు.

కంచుకి.—నీటితోఁ గడిగిన యీమణిని ఎవరి చేతికిత్తును?

రాజు.—కిరాతీ, దీనిని అగ్నిశుద్ధముగావించి పెట్టెలో నుంపుము.

కిరాతి.—ఏలినవారి యాజ్ఞ. [అని మణిం గొని నిష్క్రమించును.

రాజు.—లాతవ్యా, ఈబాణము ఎవనిదో నీ వెఱుఁగుదువా?

కంచుకి.—చెక్కినపేరు కనఁబడుచున్నది, గాని నాదృష్టికి అక్షరములను కనిపట్టుశక్తి లేదు.

రాజు.—అటయిన ఆబాణము ఇటు తెమ్ము.

[కంచుకి అట్లు చేయును.

[రాజు నామాక్షరములం జదువుకొని సంతానవంతుం
డయినట్లు రూపించును.

కంచుకి.—శాపని నేను చూచికొనెదను.

[అని నిష్క్రమించును.

విదూ.—ఏమి విచారిస్తున్నావు?

రాజు—విను మఱి వేసినవారి పేరి యక్షరములను.

[చదువును]

తే. ఔర్వశేయుండు విలుదాలు పైలసుతుండు
ఆయువు కుమారుం డవనిలో నతిబలుండు
అతనిది యని యెఱుంగుం డీమార్గణంబు;
అపహరించును బగతుర యాయువులను. 111

విదూ—[పరితోషముతో] ఆహాహా! నీవు సంతానవంతుండవై వర్ధిల్లుతున్నావు!

రాజు.—సఖుడా, ఇది యెట్లు? నైమిశేయ యాగసమయమునందక్క నేను ఊర్వశిని ఎడఁబాయలేదు, నేను గర్భవ్యక్తిని కనిపట్టియేని యుండలేదు; మఱి ప్రసవమే ఎట్లు? అయినను.

క. నలు పెక్కను జన్ను మొనల్,
తెలుపెక్కను లవలిదళము తెఱఁగున మొగముం,
జెలువ కొంకొన్ని దినములు
వలయంబులు జాఱినట్లు వపువు దలిర్చెం, 112

విదూ.—నీవు దివ్యస్త్రీలకి అన్నిటను మానుషీధర్మమే అని తలచకు. వారి చరితములు ప్రభావముచేత దాగివుండును.

రాజు.—కానీ నీవన్నట్లే అగునుగాక మఱిపుత్రుని దాఁచుటలో ఆమహాశయకు కారణ మేమి ?

విదూ.—దేవతారహస్యములు ఎవరు తర్కించగలరు?

కంచుకి [ప్రవేశించి]—జయము జయము దేవరవారికి. దేవరా, చ్యవనాశ్రమమునుండి కుమారుం దోడ్కొని దేవరను కాంచుటకై తాపసి వచ్చి యున్నది.

రాజు.—ఇరువురను అవిలంబితముగా ప్రవేశపెట్టుము.

కంచుకి—దేవరయాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించి చాపహస్తుఁడగు కుమారునితోను తాపసితోను ప్రవేశించును.]

కంచుకి.—అమ్మా ఇటు ఇటు. [అందఱు పరిక్రమింతురు.

విదూ.—[చూచి] ఏమి ? గద్దను గుఱిపెట్టి యేసిన ఆ అర్ధనారసాన చెక్కిన పేరివాడు ఆక్షత్రియకుమారుడు ఇతడేనా ? అట్లే, నిన్ను బహూంతరంగా పోలివున్నాడు.

రాజు—అట్లే ఉండును. అందువలననే—

తే. అశ్రు లుబుకును వీనిఁ గన్నంతఁ గనుల,
స్వాంతమునఁ బ్రేమ, మదిని బ్రసాద మొలయు,
గళితధైర్యుఁడ, వడఁకునంగములతోడ
నదయముగఁ గౌఁగిలింపఁ గోరెదను వీని. 113

కంచుకి.—భగవతీ ఇట్లుండుఁడు.

[తాపసీకుమారులు అట్లే ఉందురు.

రాజు —అమ్మా నమస్కారము.

తాపసి.—మహారాజ సోమవంశవర్ధనుఁడవు కమ్ము [ఆత్మగతము] అహో చెప్పకుండనే తెలియవచ్చుచున్నది. ఈరాజర్షికి

వీనితోడి యౌరససంబంధము [ప్రకాశము] బాలకా, మీనా యనకు మ్రొక్కుము.

[కుమారుఁడు చాపగర్భముగా అంజలిసేయును.

రాజు.—ఆయుష్మంతుఁడవు కమ్ము.

కుమా.—[ఆత్మగతము]

ఆ. ఇతఁడు నాయన యని సుతుఁడను నే నని
వినఁగ నిట్టిప్రేమ ప్రిదిలె నెదను;
ఒడులయందుఁ బెరుఁగుబుడుత కెంతటిప్రేము
గురువు తేఁటుకొనదొ గురులమీఁద ? 114

రాజు.—భగవతీ, ఏప్రయోజనమునకై మీరాక?

తాపసి.—వినుము మహారాజా, ఈదీర్ఘాయువును ఆయువును పుట్టినప్పుడే ఊర్వశి ఏనిమిత్తములనో నాచేతిలో ఇల్లడ యుంచినది. క్షత్రియకుమారునికి వలసిన జాతకర్మాది విధానమును సర్వమును ఇతనికి భగవానుఁడు చ్యవనముని గావించినాఁడు. ఇతరవిద్యలు నేర్పి ధనుర్వేదమందును నేర్పరిం గావించినాఁడు.

రాజు—సనాథుఁడ నైతిని గదా.

తాపసి.—ఇప్పుడు పుష్పసమిధలకొఱకు ఋషికుమారులతోఁగూడ ఇతఁడును వచ్చి ఆశ్రమవిరుద్ధ మాచరించినాఁడు.

విదూ.—[ఆవేగముతో] ఏలాగు ?

తాపసి.—మాంసము తెచ్చుకొని గద్ద చెట్టుకొనను వాలుచుండఁగా వీఁడు దానిని కోలకు గుఱిచేసినాఁడు.

[విదూషకుఁడు రాజును చూచును.

రాజు.—తర్వాత తర్వాత ?

తాపసి.—అంతట ఆవృత్తాంతము నెఱింగి భగవంతుఁడు చ్యవనముని నన్నాజ్ఞాపించినాఁడు:—'నీచేతి యీయిల్లడను పంపివైపుము' అని. కావున, దేవిని ఉర్వశిని చూడగోరుచున్నాను.

రాజు.—ఆటయిన, అమ్మగారు కూర్చుండ ననుగ్రహింపవలయును.

[తెచ్చియుంచిన యాసనములో తాపసి కూర్చుండును.

రాజు.—లాతవ్యా, ఉర్వశిని పిలుచుకొనిరా.

కంచుకి—దేవరయాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—[కుమారుం గాంచి] రా రమ్ము వత్సా;

తే. సుతతనుస్పర్శ సకలాంగహిత ముటండ్రు,
గాన నాదుకుమారక దాని నొసఁగి
నన్ను సాహ్లాదభరితు నొనర్పు వేగ
కాంత మిందుకర స్మిందుకాంతము బలె. 115

తాపసి.—జాతా, నాయనకు ఆనందము సేయుము.

[కుమారుఁడు రాజును గఱిసి పాదములం బట్టుకొనును.

రాజు.—[కుమారుని కౌఁగిలించి, పాదపీఠమునఁ గూర్చుండఁబెట్టి,] ఇతనిని నీతండ్రికి ప్రియసఖుని బ్రాహ్మణుని అశంకితముగా ప్రణమిల్లుము.

విదూ.—ఏల శంకిస్తావు ? శాఖామృగము ఆశ్రమవాసమున పరిచితమే.

కుమా—[చిఱునవ్వుతో] బాబూ, నమస్కారము.

విదూ.—నీకు స్వస్తి,

[అంతట ఉర్వశియు కంచుకియు ప్రవేశింతురు.]

కంచుకి—ఇటు ఇటు దేవి.

ఉర్వశి—[కుమారుం గాంచి] ఎవరితఁడు? కేల విల్లున్నది, మహారాజు స్వయంగా పాదపీఠాన పిల్లజుట్టు ముడుస్తున్నాడు. [తాపసిని గాంచి] అహో! సత్యవతితోటి నాపుత్రకుడు ఆయువు; పెద్దవాఁడయినాడు.

[పరిక్రమించును.]

రాజు.—[ఉర్వశిం గాంచి]

క. చను దెంచెను గౌతుకమున
నినుఁ గని కనుఁబండు వొందఁ నీజనని సుతా,
అనురక్తి మెయిం జేఁపిన
చనుగవ పాలకుఁ దడిసినచనువలిపముతోఁ. 116

తాపసి—జాతా, రా, లేచి అమ్మకు ఎదురేఁగుము.

[కుమారుఁడు ఉర్వశికి అభ్యుద్గమనము సేయును.

ఉర్వశి.—అమ్మా, నీపాదములకు మ్రొక్కెదను.

తాపసి—బిడ్డా, భర్తకు బహుమతవు కమ్ము.

కుమా.—అమ్మా, అభివాదనము చేసెదను.

ఉర్వశి.—[కుమారుని ఉన్నమితముఖుని కవుఁగిలించి] వత్సా, నాయనను ఆరాధించువాఁడవు కమ్ము. [రాజును దఱిసి] జయము జయము నీకు మహారాజా.

రాజు—పుత్రవంతురాలికి స్వాగతము ఇట కూర్చుండుము. [అర్ధాసన మొసంగును.

[ఊర్వశి కూర్చుండును. అందఱు యథోచితముగా కూర్చుందురు.

తాపసి.—ఓసి వత్సా, ఈతఁడు ఆయువు విద్యలు నేర్చినాఁడు, ఇప్పుడు కవచధరుఁ డయినాఁడు. కావున ఇదె నీవుంచిన చేతియిల్లడను నీభర్త సముఖమున నీకు అప్పగించి వైచితిని. నాకు సెలవిండు; నేను పోయివచ్చెదను. నాయాశ్రమధర్మము నిర్బంధించుచున్నది.

ఊర్వశి.—చిర కాలానికి ఆర్యను చూచి తృ త్తిగా తనివి తీఱకున్నాను. పోయి రమ్మనలేను. నిర్బంధించి నిలపడం న్యాయంగాదు. కనక ఆర్యా పోయిరా, మళ్ళీ దర్శనం కలుగును గాక.

రాజు.—అమ్మా, భగవంతునికి చ్యవనమునికి నాప్రణామమును నివేదింపుము.

తాపసి.—అట్లే చేసెదను.

కుమా.—ఆర్యా, నిజముగా పోదువేని నన్నుకూడ ఆశ్రమమునకు కొనిపొమ్ము.

రాజు.—ఓయి బాలకా; ప్రథమాశ్రమమున అటనే యుంటివి. ఇప్పుడు రెండవ యాశ్రమమునం బ్రవేశించుటకు నీకు సమయము.

తాపసి.—జాతా, పితృవాక్యమును పాలింపుము.

కుమా.—అటయిన,

క. నాయొడిలోఁ జూడాకం

దూయనసుఖసుప్తమయూర్యదుౙ శితికంఠం,

తోయన బురి మొలచినయా,
నాయర్మిలి నెమలిబోచనాకుఁ బనుపుమా. 117

తాపసి.—[విహసించి] అట్లే చేసెదను మీకు స్వస్తి యగుఁగాక ! [అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—కల్యాణీ.

క. ఈసీదుసుపుత్రునిచే,
నైనాఁడను బుత్రవంతు లందఱిలోనన్
నే నగ్రగణ్యుఁడ శచీ,
సూనుఁడగు జయంతుచేత సురపతివోలెన్. 118

[ఊర్వశి స్మరించి ఏడ్చును.

విదూ.—ఏమి యిది? ఈ మహానీయురాలు ఒక్కుమ్మడిని అశ్రుముఖ యయినది ?

రాజు.—[సావేగము]

తే. చెలియ యే డ్తేల నేఁ గులస్థితిని బొంది
హర్ష వారాన్నిధిని నోలలాడుచుండ,
నిండుపాలిండ్ల కురలుకన్నీటిధార
మించు ముత్తెసరుల నిన్మడించు నట్లు. 119

[అని ఆమెయొక్క కన్నీళ్లను తుడిచివైచును.

ఊర్వశి.—చిత్తగింపుము మహారాజా. మొదల పుత్రదర్శనముచేత మఱచిఉంటిని, ఇప్పుడు మఱి మహేంద్రసంకీర్తనముచేత ఏర్పాటు నాగుండెను తల్లడపెట్టుతున్నది.

రాజు.—ఆయేర్పాటును చెప్పుము.

ఊర్వశి.—పూర్వము నన్ను మహారాజగృహీతహృదయను మహేంద్రుడు ఆజ్ఞాపించెను.

రాజు.—ఏ మని?

ఊర్వశి.—"ఎప్పుడు ఈతఁడు నా ప్రియసఖుడు రాజర్షి నీయందు జనించిన వంశకరుని ముఖము చూస్తాడో అప్పుడు నీవు మళ్ళీ నా సమీపానికి రావలశినది" అని. అందువల్ల నేను మహారాజవియోగానికి వెఱచినదాననై జాతమాత్రుని వీనిని విద్యాప్రాప్తినిమిత్తమై చ్యవనభగవంతుని యాశ్రమపదంలో సత్యవతమ్మచేతిలో అప్రకాశంగా ఇల్లడ వుంచితిని. ఇప్పుడు తండ్రిని కొలవడానికి సమర్థు డయినాడని ఆలోచించుకొని ఆమె మళ్లీ నాకు దీర్ఘాయువును అప్పగించింది, కనక నాకు ఇంతపాటియే మహారాజుతోటి సంవాసము.

[అందఱు విషాదమురూపింతురు.

రాజు.—[నిట్టూర్పుతో] అహో! దైవము యొక్క సుఖవిరోధిత!

తే. ఆశ్వసిలితినొ లేదొ పుత్త్రాప్తిచేత,
వెంటనే, నను సకిరొ, నీవిరహ మంటు;
ప్రథమవృష్టికిసాతపజ్వర మెడసిన,
వృక్షమునిరమ్మగవ్రవహ్ని యేర్చినట్లు. 120

విదూ.—ఈయర్థము అనర్థానుబంధి యయినది. నాకు తోస్తుంది ఈయన ఇకమీద నారచీరలు ధరించి తపోవనాన్ని సేవించవలశినదని.

ఊర్వశి.—కృతవిద్యుణ్ణి పుత్త్రుణ్ణిబడసి మహారాజు మంద

భాగ్యను నన్ను స్వర్గానికి పో సెలవిచ్చి కృతార్థునుగా భావింప వలెను.

రాజు.—వలదు వలదు.

చ. తనకుఁ బ్రియంబు సేసికొన
దక్షతఁ జెందదు సాధ్వసంత మా
జనము వియుక్తిభాజనము,
సల్పము నీ వధినాథునానతిన్;
నిను నెడఁ బాసి యీబుడుత
నీసుతు రాజ్యమునందు నిల్పి నే
వనముల నాశ్రయింతు సఖి,
వన్యమృగంబులె సంగడీలుగాన్. 121

కుమా.—మేటివృషభము మోచినభారమును లేఁత కోడెమీఁద మోపుట న్యాయమునకు తగవుగాదు.

రాజు—ఓయి వత్సా,

చ. కలభమ యయ్యునుం జదుపు
గంధగజం బితరద్విపంబులన్,
వెలయును ద్రాఁచుఁగందువిష
వేగము తీవ్రతరంబుగాఁగదన్,
ఇల నెకిమీఁడు బాలకుఁడ
య్యేనియు నేల సమర్థుఁడే యగున్,
వలదు వయస్సు, పుట్టుక నె
వర్గ మి దాత్మకృతిక్షమంబగున్. 122

లాతవ్యా, నామూటగా అమాత్యపరిషత్తునకుం జెప్పుము. ఆయువునకు రాజ్యాభిషేకసంభారములను సమకూర్పుఁడని.

కంచుకి —దేవరయాజ్ఞ.

[అని దుఃఖితుండై నిష్క్రమించును.

[అందఱు కనులు మిఱుమిట్లుగొనుటను రూపింతురు.

రాజు —[ఆకాశముం గని] ఏమి యిది! మేఘము లేకయే మెఱపుల మొత్తము పడుట!

ఉర్వశి—[విలోకించి] అహో! భగవంతుడు నారదుడు.

రాజు—ఆహా! భగవంతుఁడు నారదుఁడు! ఈయన,

చ. జడగుమి గోరజంపునిక
బంపుఁబిశంగితుతో విరాజిలన్,
గడలుకొనంగ జన్నిదము
కైరవబంధుకళామలచ్ఛవిన్
దొడిగినతారహారములు
తోరపుఁగాంతిని గ్రాల, నేఁగుదెం
చెడిని బసిండియాడలను
జెందినజంగమకల్పకంబు నాన్. 123

ఈయనకు అర్ఘ్యము!

ఊర్వశి.—[చెప్పినట్లు తెచ్చి] ఇదుగో, భగవంతునికి పూజ.

[అంతట నారదుఁడు ప్రవేశించును.]

నారదుఁడు.—విజయము మధ్యమలోకపాలునికి.

రాజు.—[ఊర్వశి చేతినుండి అర్ఘ్యమందుకొని వంచి] భగవంతుఁడా, అభివాదనము చేయుచున్నాను.

ఊర్వశి.—భగవానుడా, ప్రణమిల్లుతున్నాను.

నార.—ఎడఁబాయనిదంపతుల రగుఁడు.

రాజు.—[ఆత్మగతము] ఆహా! ఇట్లగునా! [ప్రకాశము కుమారుని కవుంగిలించుకొని], వత్సా భగవానునికి నారదునికి ప్రణమిల్లుము.

కుమా.—భగవానుఁడా! ఔర్వశేయుఁడను ఆయువును ప్రణమిల్లుచున్నాను.

నార.—ఆయుష్మంతుఁడ వగుము.

రాజు.—ఇదె యాసనము, అలంకరింపవలయు.

[నారదుఁడు కూర్చుండును. అందఱు నారదునిపిమ్మటఁ కూర్చుందురు.

నార.—రాజా, మహేంద్రునిసందేశమును వినుము.

రాజు.—అవహితుఁడను.

నార.—ప్రభావదర్శి శతముఖుఁడు అటవి కేఁగ సంకల్పించుకొన్న నిన్ను ఇట్లు అనుశాసించుచున్నాఁడు.

రాజు.—ఏమి యాజ్ఞాపించుచున్నాఁడు?

నార.—త్రైకాల్యదర్శులు మునులు ఆదేశించినారు-సురాసుర సంగ్రామము కలుగనున్నదని. నీవు మాకు యుద్ధములలో గడిదేరినసహాయుఁడవు. కావున, నీవు ఇపుడు శస్త్రసన్న్యాసము చేయఁగూడదు. ఈయుర్వశియు యావజ్జీవము నీకు సహధర్మచారిణిగా నుండవలసినది.

ఊర్వశి—[అపవారించి] అహా! నాహృదయమునుంచి శల్యము ఉద్ధృతమయినది!

రాజు.—ఇంద్రునిచేత సాథవంతుఁడను,

నార—యుక్తము

ఆ. నిర్వహించుఁ గాక నీకార్యమును వడి,
యీ వొనర్పు మతనియిష్టములను;
వెనుచుచుండు నినుఁడు వీతిహోత్రునివెల్గు,
వీతిహోత్రుఁ డినునివెల్గుఁ బెనుచు. 124

[మింటివైపు చూచి] రంభా, కుమారునికి ఆయువునకు మహేంద్రుఁడు స్వయముగా పంపిన యౌవరాజ్యాభిషేక సంభారములను తెండి.

[యథోక్తహస్తలు అచ్చరలు ప్రవేశింతురు.]

అచ్చరలు.—భగవంతుడా, ఇవుగో అభిషేకసంభారాలు.

నార—భద్రపీఠమున ఆయుష్మంతుని కూర్చుండఁ బెట్టుఁడు.

రంభ.—వత్సా, ఇటు [కుమారునిఁ గూర్చుండఁబెట్టును.

నార.—[కుమారునిశిరమున కలశమును కుమ్మరించి] రంభా, కడమవిధానమును నెఱవేర్పుము

రంభ—[యథోక్తము కావించి] వత్స, భగవంతునికిన్ని అమ్మకూ నాయనకున్ను ప్రణమిల్లు.

[కుమారుఁడు వరుసగా ప్రణమిల్లును.

నార.—నీకు స్వస్తి.

రాజు.—కులధురంధరుఁడవు కమ్ము.

[నేపథ్యములో వైతాళికులు]

ప్రథముఁడు.—విజయము యువరాజునకు.

తే. అజుని సురుమూని యత్రి, యా యత్రిని శశి,
శశిని సౌమ్యుఁడు, సౌమ్యు భూజానివోలె,
అయ్యు ననుకరింపుము లోకహారిగుణత,
నెల్లయాశాస్యకులకు మీయిల్లె యిల్లు. 125

ద్వితీయుఁడు —

ఉ. ఉన్నతులందు నీజనకుఁ
డున్నతుఁ, డీవును నప్రకంప్యతన్
మున్నయి మేర దప్పనిసు
పుత్రుఁడ, వీమిముఁ గొల్చు చిర్వరన్,
పన్నగ రాజ్యలక్ష్మి ప్రవి
భక్త వహించెఁ దుషారశైలవా
రాన్నిధులందు వ్యాప్తి గొని
రాజిలుగంగను బోలుభాగ్యమున్. 126

అచ్చరలు—[ఉర్వశిని దఱిసి] ఆహాహా; పుత్రుని యువరాజశ్రీ చేతను భర్తతోటి అవియోగంచేతను వర్ధిల్లుతున్నావు!

ఉర్వశి.—ఈయభ్యుదయం అందఱిదిన్ని, [కుమారుని కేలంగొని] వత్సా రా, మీ దొడ్డమ్మకు నమస్కారంచేయి. [కుమారుఁడు లేచును.

నార.—ఉండు, సమయాన ఆమెకడకు పోయెదవు.

క. నీయాత్మజుఁడగు నాయుని,
శ్రీయువరాజత స్మరింపఁ జేయు నసుర స్వ
ర్నాయకుచే సురసేనా,
నాయకతం బూన్పఁబడు పినాకితనూజున్. 127

రాజు—భగవంతునిచేత ఇట్లు అనుగ్రహీతుఁ డయిన వాఁడు యోగ్యుఁడు కాకుండు టెట్లు ?

నార—నీకు పాకశాసనుఁడు ఇంక నేమిప్రియము చేయ వలయును ?

రాజు—మఘవంతుఁడు నాకు ప్రసన్నుఁడై యుండఁగా అంత కన్న ఏమి కోరుదును. అయినను ఇట్లగుఁగాక.

[భరతవాక్యము.]

క. సిరికి సరస్వతికిఁ బర
స్పరవిద్వేషిణుల కేకసంశ్రయమునయం
దరు దగుసంగతి తఱచై,
పొరయించును గాత సాధువుల కుదూ్ఖతిన్. 128

మఱియు—

క. ఎల్లరు నిడుమలు గడచుత,
మెల్లరుఁ గల్యాణముల రహింతురు గాతన్,
ఎల్లరకోర్కులు దీఱుత,
మెల్లగు నందింత్రుగాత మెల్లధరిత్రిన్. 129

పంచమాంకము సమాప్తము.

విక్రమోర్వశీయనాటకము సమాప్తము.

ల ఘు వి వ ర ణ ము

[సంపాదక కృతము]

శ. ౧. 'ఎవనిని వేదాంతములందు రోదసిని వ్యాపించియున్న యేక పురుషునిగా చెప్పెదరో, అనన్యవిషయమైన యీశ్వరశబ్దము ఎవ్వనియందు యథార్థాక్షరమో, ఎవనిని ముముక్షువులు ప్రాణాదులను నిరోధించి లోన వెదకెదరో, ఆస్థాణుఁడు స్థిరభక్తియోగసులభుఁడు మీకు నిశ్శ్రేయస మొసంగుఁగాక.'

వేదాంతము - ములందు, వేదాంతేషు = అన్ని ఉపనిషత్తులలోను. ఉపనిషత్తులు వేదసారమగుటచేతను వరుసక్రమమున సంహితలకును ఆరణ్యకములకును బ్రాహ్మణములకును తర్వాతివి గావున వేదాంతమని ప్రసిద్ధి.

రోదసీ=భూమ్యాకాశముల నడిమి ప్రదేశము, సృష్టిలోని చోటెల్ల

ఏకాత్మ=అద్వితీయుని

ఇతర+అప్రాప్తంబు=ఇతరులకు వర్తింపక

సార్థార్థమై=నూ, యథార్థాక్షరమై; స+అర్థ+అర్థము+ఐ

నియమిత ప్రాణాదులు=ప్రాణ, అపాన, సమాన, వ్యాన, ఉదానము లనెడి యైదువాయువులను తమచే వశము చేసికొనినవారు; ఇంద్రియములను జయించినవారు.

నిశ్శ్రేయసము=నిశ్చితమైన శ్రేయస్సు. (మోక్షము.)

ఇద్ధభక్తివశుఁడు = స్ఫుటమైనభక్తికి వశుఁడగువాఁడు. స్థాణుఁడు ధ్యానగోచరుఁ డని రంగనాథవ్యాఖ్య. 'శ్రద్ధాభక్తి ధ్యానాత్ అవేహి.' కైవల్యోపనిషత్. భక్తియోగము అష్టాంగయోగముకన్న సులభము.

స్థాణుఁడు=స్థాణువనఁగా చలింపని ప్రౌఢుఁడు లేక శాశ్వతమైనవని యర్థము. ఈ రెండవ యర్థమునకే శివునకు వర్తించుచున్నది. ఈశబ్దము శివుని యందు ప్రాచీనకవులకును ముఖ్యముగా కాళిదాసునికిఁగల భక్త్యతిశయ మును సూచించుచున్నవి. ఉదా—'వాగర్థావివ' రఘు. 'ఏకైశ్వర్యేస్థితోఽపి' (మాళవిక) యాస్సృష్టిః (శాకుం). అట్లే భవభూతి 'సానన్దం నన్దిహస్తాహత' 'చూడాపీఠ' 'కపాలీ పిఙ్గలిమ్నః?' ఈమాత్రముచేతనే కాళిదాసుని శైవుఁ డనరాదు. రఘువునందు విష్ణువును, కుమారసంభవమునందు బ్రహ్మదేవుని కావ్యమధ్యమున హెచ్చుగా స్తుతించియున్నాఁడు; త్రిమూర్తులయైక్యమును సంతత మొప్పుకొనియున్నాఁడు.

ఇది నాందీశ్లోకము—"నాందియనునది నాటకాదులయారంభమందు దేవబ్రాహ్మణ రాజప్రభృతులకు స్తుతిగా సామాజికాదులకు ఆశీర్వచనరూప ముగా 8, 12, 18, 22 పదములుగలదిగా రచింపఁబడును. ఇందు బిల్వ శంఖ చంద్రకమలములు, చక్రవాకకుముదాది శుభ వస్తువాచకములును కావ్యార్థసూచనయు నుండవలయును. కొందఱిమతంబున పదనియమ కథాంశసూచనలు పాక్షికములు. ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వార నామకమైన యంగముగాని నాందిగాదని కొందఱిమతము. (వే. వేం. శాస్త్రిగారి, సాహిత్య దర్పణము.)

"నాటకమునకు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమునుఁగూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగ విఘ్నోపశాంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్య మైనది నాంది యనునది.

"ఎందుచేతన మొదట అభినయింపఁబడునో అందువలన వాగంగాభినయాత్మకమైన యిది రంగద్వారమని యనఁబడును. మఱియు

చెప్పిన ప్రకారంపు నాందిని రంగద్వారమునకన్న ముందే నటులు చేయవలసి నట్లుగా మహర్షి నిర్దేశించినాఁడు. అందువలననే కాళిదాసాది ప్రబంధములయందును 'వేదాన్తేషు' (ఏనింగాటును) ఇత్యాదులందు నాందిలక్షణము పట్టుచున్నది. ఇక రంగద్వారము మొదలుగా కవి (నాటకమును) రచించునది, అనియును చెప్పఁబడియున్నది. కావుననే ప్రాచీన పుస్తకములయందు 'నాన్ద్యన్తే సూత్రధారః' అనుదానియనంతరమే 'వేదాన్తేషు' ఇత్యాది శ్లోకవ్రాఁత కనఁబడుచున్నది. ఎచ్చట 'నాన్ద్యన్తే సూత్రధారః' అను వ్రాఁత కిమ్మట అగపడుచున్నదో అచ్చట నభిప్రాయమేమనఁగా 'నాంద్యంతమున సూత్రధారుఁడు దీనిని ప్రయోగించినాఁడు. ఇది మొదలు నా చేత నాటకము తొడంగఁబడుచున్నది' అని కవి యభిప్రాయము సూచింపఁబడినది అని." (సాహిత్యం.)

ఇందు కథాంశసూచనము, శ్లోకమును పురూరవునికి అన్వయించి రంగనాథవ్యాఖ్య యిట్లు చెప్పుచున్నది—వేదాంతము (అనఁగా తత్సమీపమున) ఎవనిని అనన్యసామాన్య ప్రజాపాలన దయాదాక్షిణ్యాదుల సంయోగముచే (ఏకాత్ము) ముఖ్యునిఁగా వచించునో (బుధులు వచింతురో), ఎవనికీర్తి రోదసియంతయును నిండియున్నదో, ఎవనియందు ఈశ్వర (రాజు) శబ్దము నిగ్రహానుగ్రహాది ప్రభుశక్తి సంపత్తిచే యథార్థాక్షరమో, ఏరాజును మునీశ్వరులు 'ఇంతటి ధర్మశీలుఁడైన రాజు ఇంతపూర్వము జగతిని లేఁడు' అని నిరంతరము హృదయమున తలంతురో, అట్టిస్థాణువు, అనఁగా అతిధీరుఁడు. (పురూరవుఁడను నీరాజు) ఇద్ధ భక్తివశుఁడు (సంగమనీయాఖ్య మణిచే ఉర్వశికి మరల సులభముగా దక్కినవాఁడు)—ఇట్టి సుగుణసంపత్తిగల రాజు—మీకు నిశ్శ్రేయసముల నిచ్చుఁగాక—అని.

పుట 1. సూత్రధారుఁడు—కథాసూత్రమును ధరించువాఁడు సూత్రధారుఁడు, ప్రధాన నటుఁడు. ఒక సూత్రధారుఁడు తెరచాటున నుండి బయటనుండి నాందిని పఠించును; అనంతరము అతఁడే మరి, అతఁడు [illegible]

(స్థాపకుఁడను పేరి) యింకొక సూత్రధారుఁడేని తెరబయట ప్రస్తావనను జరుపును.

పారిపార్శ్వకుఁడు సూత్రధారుని యనుచరుఁడు; అతని కన్న తక్కువవాఁడు.

ప్రయోగబంధము='ప్రయోగః అభినయః బధ్యతే అస్మిన్ ఇతి ప్రయోగబంధో నాట్యమ్.' (కాటయవేమ) ప్రయోగమనఁగా అభినయము బంధింపఁబడియున్నది గాన ప్రయోగబంధము, అనగా నాట్యము. ఇచ్చట నాటకము.

ప్రయోగించెదను=ఆడించెదను.

ఆర్యమిశ్రులు=పెద్దలు, పూజ్యులు.

పద్యము ౨. స్నేహితులమీఁది దాక్షిణ్యముచేతనేమి, కథయందలి గౌరవముచేతనేమి, సావధానాత్ములై కాళిదాసు రచియించిన యీ రూపకమును మీరు అవధరింపుఁడు.

ప్రణయవంతులు=స్నేహితులు (తమ విద్యయందలి నేర్పును ప్రకటింపఁగా చూడఁ బ్రార్థించునట్టి మాయందలి దాక్షిణ్యముచేత నని కాటయవేమ.) వస్తు = ఇతివృత్తము, కథ. పురుషులు=వర్ణింపఁదగిన నాయకుఁడు మొదలైనవారు. దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము ద్వివిధము. అందు దృశ్యమభినేయము. అదియే రూపకము — నాటకమని సామాన్యముగా చెప్పఁబడును. నాటకము దశరూపకములలో నొకటి. రూపకమే సామాన్యవాచకము. నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుటచేత నాటకము లన్నిటిని రూపకములందురు. రూపకములు పది, ఉపరూపకములు పదునెనిమిది.

విక్రమోర్వశీయమును సంస్కృతలాక్షణికులు ఉపరూపకములలో నొకటగు త్రోటకముగా పేర్కొనిరి. "త్రోటకమున నేడు ఎనిమిది తొమ్మిది అయిదు అంకములుండును; దివ్యాదివ్యుఁడు నాయకుఁడు; ప్రతియంకము

నను విదూషకుఁడుండును. అందుచే నిందు శృంగారము అంగి." (సాహిత్య. 6-౨౮౦.)

పు. 2. నేపథ్యము - పరదాలోపలి ప్రదేశము. అచటి సూచనకే చూళికయని పేరు. ఇది అర్థోపక్షేపకములలో నొకటి. అవి యైదు— విష్కంభ ప్రవేశక చూళికాంకావతారాంకముఖములు.

ప 3. నరునిసఖుఁడైన మునీంద్రుని తొడనుండి జనించిన యప్సరస (ఊర్వశి) కుబేరుని మ్రోల నృత్యసేవ చేసి వచ్చుచుండఁగా మార్గమధ్యమున అసురులు అడ్డుపడగా అప్సరసలగణము శరణార్థమై కేక వెట్టుచున్నది.

నరుఁడనియు నారాయణుఁడనియు నిరువురు ప్రాచీనులు ఋషులు ఋగ్వేదమునందు పఠింపఁబడియున్నారు. వీరిలో నారాయణఋషితొడ నుండి ఊర్వశి జనించినదని పౌరాణికము.

నాక రమణి=దేవస్త్రీ, అప్సరస ఊర్వశి. విత్తపుఁడు=కుబేరుఁడు.

అర్ధపథమున=మార్గమధ్యమున, అమరారులు = దేవతల శత్రువులు, అసురులు.

ప్రస్తావన - నటియైన విదూషకుఁడైన పారి పార్శ్వకుఁడైనను సూత్రధారునితో స్వకార్యము గూర్చి చిత్రవాక్యములతో నారంభించి నాట్యవస్తువును ప్రశంసించునట్టి సంభాషణ ఆముఖము అనియు ప్రస్తావన యనియు పేర్కొనఁబడును. దీని అంగములు ఐదు - ఉద్ఘాత్యకము, కథోద్ఘాతకము, ప్రయోగాతిశయము, ప్రవర్తకము, అవలగితము అని. ఇచ్చట 'కావరయ్యా...' మొదలగు వాక్యముల చేత అప్సరసల ప్రవేశమును సూచించి సూత్రధారుఁడు నిష్క్రమించుటచేత తన ప్రయోగమును అతిశయించిన ప్రయోగమును ప్రయోగించినాఁడు. దీనిచే తర్వాత ప్రవేశించువారు అప్సరసలని సామాజికులకు తెలియును. [విమర్శించి చూడఁగా ప్రస్తావనయనునది నాటకమును పేర్కొనిన వెంటనే నాటకమును ప్రారంభించుటకు తగిన వాక్యము, సూత్రధార సంభాషణకు నాటక ప్రథమాంకమున

మను అనుకరణంబిదిగాని నాందీ శ్లోకము మొదలు సూత్రధారాదుల నిష్క్రమించు వరకుగల సంభాషణాంతయును కాదని తెలియుచున్నది.]

ప్రథమాంకము.

పు. 8. కావరయ్యా - ఆదేవాక్యమును మరల చెప్పుటచే సూత్రధారుడు సూచించిన యప్సరసలు వీరే అని తెలియును.

అపటీక్షేపము - తటాలున. సూచనలేక పాత్రము ప్రవేశించుటయు నిష్క్రమించుటయు నాటకలక్షణ విరుద్ధము. సూచనలేకయే పురూరవుడు ప్రవేశించినందున కవి అపటీక్షేపమని చెప్పుట. అపటి యనగా తెర. దాని క్షేపము తెరచుట. తటాలున తెరత్రోసికొని వచ్చుటయని యర్థము. కావుననే రాజు తన పేరు తానే చెప్పుకొనెను.

సూర్యోపస్థానము - సూర్యభగవానుని సేవ. నిత్యసంధ్యావందనము గాదు. దీనిచే నతడు సూర్యపక్షపాతియనియు ఆకాశగమనముగలవాడనియు సూచన. దానిని పురూరవుడు ఈ నాటకములో కౌశర్యాయనే జరిపియున్నాడు. చూ. 'సూర్యభగవానుని ఉపస్థానం చేసి వచ్చినప్పటినుంచి ఆర్యపుత్రుడు శూన్యహృదయుడుగా కనబడుతున్నాడు' రాణివాక్యమని చేటి చెప్పుట. ప్రవేశకము. పుట 11.

అసురదర్పము - చూ. 'అసురావలేపాత్' అవలేపమనగా గర్వమని రంగనాథవ్యాఖ్య. దర్పమని కాటయవేముడు దర్పమే మేలుగా. గర్వము కేవలము అహంకారసూచకము. దర్పము విశృంఖల వర్తనమును దురాశను సూచించును.

తపో విశేష పరిశంకితుడు - విశేషతపశ్చర్యచే నెవడైనను తన పదమును కాంక్షించి పొందునేమోయని దేవేంద్రునికి నిరంతరము భయము. కావుననే తపోభంగము చేయుటకు అప్సరసలను పంపుట.

హిరణ్యపురము ఆకాశమున నున్నది. కావుననే 'ఆకాశగమనము' కావలసివచ్చినది, చూ. మహాభారత - వనపర్వ.

అవధారు = చిత్తగింపవలయును. 'అవధారయతు' అను సంస్కృత పదముయొక్క ప్రాకృతరూపమగు 'అవధారఉ' అనుపదమునకు ఇది వైకృతము. ఇందు అచ్చతెనుఁగులో లేనిది ఒత్తక్షరము ఉండుటయు, ఇది ప్రాకృతమునుండి విడంతమునకు వైకృతంబగుటయు, ప్రకృతిలో ప్రథమపురుషమైయుండుటయు విశేషము. (శృం. నై. సర్వంకషా వ్యాఖ్య. పు. 227) అవధారు - దీనికి వినుము అర్థమనియు 'అవధారణమ్' ప్రకృతి యనియు సీతారామాచార్యులవారు. 'అవధారయ' (= చిత్తగింపుము) 'అవధారయతు' (= చిత్తగించుఁగాక,) అను సంస్కృత క్రియాపదములకు క్రమముగా 'అవధారసు' 'అవధార ఉ' అని ప్రాకృతమున రూపములు. రెండవది రూపమునను తొలిది అర్థమునను 'అవధారు'నకు చెప్పగానున్నది. రెండవదియే ఇట్లు అర్థముతోఁ గూడ మాఱియుండును. (శృం. నై. సర్వంకషా వ్యాఖ్య. పు, 687–'88)

పు. 4. హేమకూటశిఖరము - ఎత్తుగావున చూచుటకనుకూలము.

ఆయుష్మంతుని యాజ్ఞ - 'రథిని సారథి ఆయుష్మంతుఁడా అనవలయును.' (సా. ద. 6 పరిచ్ఛేదము. సూ. ౪౩౧.) సూతుఁడు కంచుకితో సమాన మర్యాదను పొందును; సామాన్యముగా వృద్ధుఁడుగానుండును. రాజు వీరిని మర్యాదగా చూచును. ఉదా. ఉత్తరరామచరిత్రలో కంచుకి 'రామభద్ర' అని అర్ధోక్తిలో 'మహారాజ' అని మార్చుకొనును. రాముఁడు చిఱునవ్వుతో 'ఆర్యా, నాయనగారి పరిజనమునకు నిక్కముగా నన్నుఁగూర్చి రామభద్ర అను నుపచారమే శోభించును. కావున అలవాటు ప్రకారము పలుకుము' అని చెప్పును. సాధారణముగా గొప్పవారే సారథ్యము చేయుచుండిరి. ఆవిద్యకు అధికమైన గౌరవముండెడిది. కృష్ణుఁడు అర్జునుని సారథి. సుభద్రకు అతఁడే ఆ విద్య నేర్పియుండినందున పాటిపోటుపన్ని డుపకరించినది. సత్యభామ. కైకేయి మున్నగువారు రథచర్యాదులను నేర్చియుండిరి.

ఇంద్రాపకారి - కావుననే తనకార్యము జయముగుననియు, దేవతలు సాయపడుదురనియు భావము.

వ. ౪. గాలి వీచుచున్న వేగముచేత మేఘములు భూమిపై రథము పోవునప్పుడు దుమారము లేచిన ట్లుండునో అదివిధముగా పోవుచుండినవి. చక్రములు తిరుగుటచే వానియాకులలో హెచ్చుగా ఆకులుండిన ట్లుండునో అట్లుండినది; గుఱ్ఱముల నెత్తిన నున్న చామరములు గాలికి కదలక చిత్రములవలె నున్నవి; జెండా చక్కఁగావిచ్చినట్లు కొయ్య కొనలో నిలిచియున్నది.

మేఘములు గాలి ననుసరించిపోవును. చక్రములు తిరుగుటలో మామూలు వేగమైనచో ఆకులు కొంత తెలియును. గుఱ్ఱముల నెత్తిన నుండు అడిన చామరములు ప్రక్కకువాలి ఇటునటు పడియుండుట సహజము. జెండా వస్త్రముగాన వ్రాలియేయుండును. కవి రథవేగమును చక్కఁగా వర్ణించినాఁడు. వేగముగా రథముపోవుటచే నేర్పడిన గాలి విసరుచేత మేఘములు దుమారమువలె ఎగిరిపోవుటయు చక్రములు గిఱగిఱతిరుగుటచే చక్రమంతయు ఆకులు గీఱలుగాను, చామరములు ఇటునటువ్రాలక నిలువుగానే త్రోయఁబడుచుండుటయు, జెండాగుడ్డ మడతలులేక చక్కఁగా విచ్చినట్లుండుటయు ననువిశేషములు సంభవించినవి.

నిర్దిష్టప్రదేశము - ఏర్పాటుచేసికొనినచోటు-హేమకూటశిఖరము.

నిగుడుచున్న - గాలిచేత ఊఁ నిగుడు.

చిత్రలేఖావలంబితహస్తా-చిత్రలేఖచే పట్టుకొనఁబడిన చేయిగలది. భయనిమీలితాక్షీ-భయముచే మూతపడినకన్నుగలది. ఇందుచే అసురుఁడు పట్టుకొని చాలసేపు కాలేదనియు, ఆ భయముచే ఉర్వశికి కలిగినమూర్ఛ ఇంకను తేరలేదనియు, ఇంతలోపలనే పరాక్రమవంతుఁడు పురూరవుఁడు సులువుగా కేశిదానవునిజయించి ఉర్వశిని విడిపించెననియు తెలియుచున్నది. ఇదంతయు ఎక్కువకాలము పట్టలేదు.

ప. ౫. ఓసి. భీరు, అసురుని భయము పోయినది; వజ్రియొక్క మహిమ ముల్లోకములను కాపాడునట్టిదిగదా. కావున ప్రభాతసమయమున పద్మాకరమున తామరలంటి నీ విశాలనేత్రములను తెరచిచూడుము.

ఇందలి మొదటి రెండు చరణములను వక్రోక్తి కాదనియు పురూరవుఁడనియు ఊర్వశికి సూచన. పురూరవుఁడు కేశిని కొట్టుటగుచుండె ఆ యమ మూర్ఛిల్లెను. భయములేదని సూచించుటకే ఈవాక్యము. ప్రత్యూషము = తెల్లవారుజాము.

రాత్రియంతయు తామరపువ్వులు ముకుళించియుండును. ఊర్వశి నేత్రములే తామరపువ్వులు. కేశిదానవుఁడు రాత్రి. వానిం జూడఁగానే ఊర్వశి మూర్ఛిల్లినది. పురూరవుఁడు ప్రత్యూషము - వజ్రిమహిమ. వజ్రి ఉదయింపనున్న సూర్యుఁడు. ప్రభాతప్రకాశమునకే పద్మము విచ్చును. పురూరవుని దర్శనముచేతనే ఊర్వశి నేత్రోన్మీలనము కావలయును. [పురూరవునకి ఊర్వశి నేత్రదర్శనము అభిలషణీయము; తన శ్రమకు ఫలము.]

వజ్రి - వజ్రము ఆయుధముగాగలవాఁడు. కావుననే అతని మహిమ జగత్త్రయ+అవనము = ముల్లోకములను+రక్షించునది.

ఇంకనూ - భయముపోయినను.

ప. ౬. కుసుమసదృశబంధనమున పడతిరొందదు యిప్పటికి నదరు విడువదు; స్తనమధ్యోచ్ఛ్వసితనదరెడు హారిచందనద్రవాంకము దీనిం దెల్పెడి.

కుసుమసదృశబంధనము - పువ్వు తొడిమతో నంటియున్నట్లున్న, అతి సుకుమారమని యభిప్రాయము.

స్తనమధ్యోచ్ఛ్వసితనదరెడు - స్తనముల నడిమి ప్రదేశమున ఉచ్ఛ్వసనముచేత గుండెలు కొట్టుకొనుట తెలియుచున్నది. పురూరవునిదృష్టికి ఇదట్లు కనఁబడినది! కంచుకములేదా? ఊహించియుండునా? ఊర్వశికి కంచుకము కలదు. చూ. 'కుచోదర శ్యామలము... స్తనాంశుకము' అంక—4, ప. 68.

ఈమె హృదయము అతిసుకుమారము. పువ్వు తొడిమనంటియున్నట్లు శరీరము నంటియున్నది. గాలికే పువ్వము తొడిమనుండి రాలుటలేదా! ఆ

యీమెకు భయము ఇంకను తీరలేదు. ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసముల వేగముచేత గుండెలు కొట్టుకొనుటవలన స్తనములనడుమ పూసియున్న హరిచందనలేపము కదలుటచేత అది తెలియుచున్నది. ఈ సుకుమారి ఏమగునోకదా - అని యభిప్రాయము.

అచ్చెరలాగ - భయపడుట మానవస్వభావము. అప్సరసలకు తగనిది. ఇది రాజోవు మానవత్వమును సూచించుచున్నది.

ప. 2. తొలిమూర్ఛ తేరుచుండఁగా ఈ జవరాలు - చంద్రోదయమైనంత చీకటి అడఁగుటచే రాత్రి ఎట్లుండునో అట్లును, రాత్రి వెలిగించినమంట పొగతగ్గిన పిమ్మట ప్రకాశించునో అట్లును, గట్టులో కొంత భాగము నీటిలో కూలినరొండు నీరు కలఁగిపోయి క్రమముగా తేరుకొను గంగానదివలెను - తోచుచున్నది. క్రమముగా మూర్ఛ తేరుచున్నదని భావము, పూర్తిగా లేదు.

వేల్పులపగఱు - అమోఘచనప్రయోగముచే పురూరవుఁడు కేశి దానవుని వాని సహాయులైన యసురులను తానొక్కఁడే కొట్టెనని తెలియుచున్నది.

మహేంద్రుఁడేమైనా - ఈమెకింకను జరిగినది తెలియదు.

మహేంద్రునితో సమానుఁడైన - ఎక్కువ గౌరవనీయుఁడని యభిప్రాయము.

ఉపకారం - ఊర్వశి పౌరుషసాయకగాన చూచుచునే శృంగార భావోదయము, 'ఈ కారణముగదా ఈ యందగానిదర్శనము' అని. ఇది ఈ నాటకమునకు బీజము.

నారాయణఋషిని కలిపించ - కలిపించుట తపోవిఘ్నముకొఱకు. 'తపో విశేష పరిశంకితుఁడు' గదా మహేంద్రుఁడు.

ప. 3. ఈమెను సృజించుటయందు బ్రహ్మ కొత్త కాంతినిపొందిన చంద్రుఁడాయెనా; లేక అతఁడే అవిరసమయిన శృంగారరసమునకు మూల మైన మన్మథుఁడా, చైత్రమాసమా; అతఁడు, వేదములను వల్లించుకొనుచు,

పురాణఋషి, అన్ని ఆశలను పోయినవాఁడు మనమును అందిగొను నీ సుందరరూపమును ఎట్లు సృజించియుండును !

ఊర్వశి అతి సుకుమారతచే శృంగారమయిగాను పుష్పమయిగాను నున్నదని తాత్పర్యము.

వేదజడుండు - అర్థము తెలియక గుడ్డిగా వేదములను వల్లెవేయువానికి మర్యాద తక్కువ, కేవలము మొద్దు అని. కవితాకన్య ఛాందసుని చండాలునిగా పరిగణించినది—'శైవ వ్యాకరణజ్ఞ మేతి పితరం...దూరాత్ సంత్యక్తైవ గచ్ఛతి యథా చండాలత శ్ఛాందసాత్...'బిల్హణీయమ్.

ప. ౯. నిశ్చిందయలేక - ఊర్వశికెట్లు పురూరవునిపై నభిలాషజనించినదో అట్లే పురూరవుఁడు ఈ వాక్యములచే తన యనురాగమును తెలుపుకొనుచున్నాఁడు. ఆమె చెప్పుటలచే ఆమె యభిప్రాయమును ఎదురు చూచుచున్నాఁడు.

ప. ౧౦. గామురబాసినరాతిరిసామిక్ = (చంద్రగ్రహణకాలమున) గ్రహమును వదలిన రాత్రిస్వామి (తేరాజు) చంద్రుని.

ప్రణయిజనము - పురూరవుఁడనియు, చెలులనియు శ్లేష.

విశాఖాసహితుఁడు - ఉర్వశి చిత్రరేఖలతో వచ్చినందున, ఉర్వశికి తగిన నాయకుఁడని సూచన.

చారణులు=స్తోత్రపాఠకులు.

జయోదాహరణము=విజయప్రశస్తి, విజయగీతి. (చూ. రెండవఅంకము పద్య. 81. ఉదాహరణము=వ్రాఁత)

విక్రమాలంకారము=పరాక్రమమునకు అలంకారము. ఈ విక్రమ శబ్దము విక్రమాదిత్యుని నిర్దేశించునని కొందఱు తలంతురు.

అవసరము=సమయము, కాలము.

ఉత్సవభంగము - పురూరవుని చూచుటకు విఘ్నము. చూ. శాకుం. 'కాఱ్యాక గ్రుచ్చెనందు'.

ఏకావళి—నిడుదహారము. ఒక అలంకారమును. 'పూర్వ పూర్వమునకు ఉత్తరోత్తరము విశేషణముగా సంపఁబడినను తొలఁగింపఁబడినను, ఇరుదెఱంగుల నేకావళి యగును.' సా. ద. ద్వి. భా. పు. 124. హారమున ఒకదారమే యుండుటవలన తెగునని భయము.

దిట్టముగా తగులుకొన్నది—ప్రేమబంధము దృఢమని యర్థము. దీనిచే ఊర్వశి మనస్సంగమను ద్వితీయావస్థ సూచితమని కాటయవేమఁడు.

ప. ౧౭. ఉప్పుకడలిలోన - సప్తసముద్రములలో ప్రథమము. మారుతాస్త్రము—వాయవ్యాస్త్రము. దీనితోనే పురూరవుఁడు కేశిదానవునింగొట్టెనని మత్స్యపురాణకథ.

ప. ౧౮. తండ్రిమధ్యమపదము. తండ్రి నారాయణుఁడు. ఆకాశము విష్ణుపదము (వియత్ విష్ణుపదమ్. అమ.) 'పితుః నారాయణస్య మధ్యమం పదమ్ ఆకాశమ్' కాటయవేమ. నారాయణఋషి నారాయణుని యవతారమని భాగవతము.

ఇచ్చట ఊర్వశ్యాదులు నిష్క్రమించినను వస్తువిచ్ఛేదముగాకున్నను రాజునందు మనస్సంగమేర్పడి తర్వాతి అంకమందలి కథతో కలియుట చేత బిందువని కాటయవేమఁడు.

మింటికెగయుచు నీ సుందరి నామనమును హరించినది. (ఇది) రాజహంసి కమలనాళమును ఖండించి సూత్రముతోడి నాళపుతునుకను గొనిపోవునట్లున్నది. ఇందు విశేషమేమనఁగా సూత్రము నాళంపు తునుకలకు రెంటికిని అంటియుండును. అట్లే ఈతనిమనము సూత్రముంబోలె సుందరి నంటియున్నదని భావము.

ప్రవేశకము - నాటకలక్షణము ననుసరించి కథావస్తువు (నాటకకథ) సూచ్యము, దృశ్యము, శ్రవ్యము నగును. ప్రత్యక్షదృశ్యశ్రవ్యములుగాని విషయములు సూచ్యములు. వీనిని అర్థోపక్షేపకముల చేత సూచింపవలెను. అవి యైదు—విష్కంభ, చూళిక, అంకాస్య, అంకావతార, ప్రవేశకములు. అధమపాత్రలచే సూచింపఁబడునట్టిది ప్రవేశకము. ఇది రెండంకముల మధ్య వచ్చును.

ఆర్యుఁడు - విదూషకుఁడని యర్థము.

శ. ౧౯. హేళి=సూర్యుఁడు. లోకతమఃప్రవృత్తి = (సూర్యునిపరముగా) లోకమునందలి చీకటియొక్క ప్రవేశము (రాజుపరము) లోకమునందలి పాపపునడక; పరిహాసము చక్కఁగా కోయఁబడినది.

నీవును సూర్యునికిని కార్యభారాధికారములు సరిగా నిలకొనియున్నవి; మీవలన లోకముయొక్క తమఃప్రవృత్తి (పాపపునడకయని రాజుపరము. చీకటియొక్క ప్రవేశమని సూర్యునిపరము) చక్కఁగా నద్ధ్వస్తమగుచున్నది; ఆకాశమధ్యమున గ్రహరాజు ఒక నిమిషకాలము ఆగును. నీవును దినములోని యీయాఱవభాగమున విశ్రాంతికలదు.

షష్ఠకాలము = ఆఱవభాగము. ద్వితీయాంకప్రారంభమున రాజు కార్యభవనమునుండి లేచినాఁడు. అతని కింకను భోజనవేళ కాలేదు. ద్వితీయాంకాంతమున మధ్యాహ్నమైనది. (12 A M.) ఈ యాఱవభాగము మధ్యాహ్నము 1-30 (P. M) మొదలు 3 (P. M.) వఱకనియు, దినము ఎనిమిదిభాగములుగా విభక్తమనియు కొందఱు వ్యాఖ్యాతలభిప్రాయపడిరి. దినము ఎనిమిదిభాగము లగుచేని రాజు 12 గం. లకు కార్యభవనము వదలును. భోజనవేళ అంతప్రొద్దెక్కుట పాడఁగదు. పైగా నయ్యది దినములో నైదవభాగ మగును. కావున దినము పండ్రెండుభాగములుగా నుండును. ఒక్కొకభాగము ఒకగంట. రాజు కార్యభవనమును 11 గం. లకు వదలియుండును. ప్రొద్దున 6 గం. లకు దినము ప్రారంభమైన 11 కు ఐదు భాగములు పోగా 11 మొదలు 12 వఱకు విశ్రాంతికాలము. తర్వాత భోజనము. ద్వితీయాంకాంతమున 12 గం. ల కాలమైనచో సరిగానుండును. (శాస్త్రిగారి యభిప్రాయము.)

ద్వితీయాంకము.

ఉత్కంఠితుఁడు = ఇష్టవస్తుప్రాప్తియందలి వేగిరపాటుగలవాఁడు. 'వంటయింటికి వెళ్లాము' అనుటచే ఇంకను భోజనకాలము కాలేదని తెలియుచున్నది.

అతథావంతో = శ్రద్ధతో.

ప. ౨౧ ఈ దివ్యసుందరియొక్క శరీరము ఆభరణములకెల్ల నాభరణము (అనఁగా వానిని ఈయమ తాల్చుటచే వానికే మెఱుఁగుగాని వానివలన ఆమెకు గాదని భావము); వస్త్రాద్యలంకరణములకెల్ల తాను అలంకరణము; ఉపమానములకెల్ల ప్రత్యుపమానము (అనఁగా ఇతరవస్తువులతో నీమెను పోల్చిచెప్పుటకన్న ఇతరవస్తువులను ఈమెతో పోల్చి చెప్పుటయే గుణమని భా.) ఉపమానము అధికగుణము, ఉపమేయము న్యూనగుణము. ఊర్వశి సౌందర్యమును మఱొకవస్తువునకు పోల్చుటకన్న ఏదైనను ఉత్తమవస్తువును ఈమెతో పోల్చిన గుణము తెలియునని భావము. భూషణములను ఈమె తొడుగుకొనుటచే వానికి విలువవచ్చినది. వస్త్రాదిప్రసాధనవిధికి ఈయమయే అలంకరణమైనది. అన్నిటికిని ఈమెయే కొలఁతగట్టువంటిది. ఈమెనుబట్టి ఇతరుల నూహించుకొనవలయును.

చాతకవ్రతము - వర్షోదకమునకు ఆశించి చాతకము భూమిలోని నీటిని ఎంత దప్పియైనను త్రాగదు. అట్లే రాజు ఊర్వశీలోలుఁడై మానుషీసంగమును వదలెనని యభిప్రాయము.

దివ్యరసము = దివ్యసుందరితోడి శృంగారము; వాననీరు.

వివిక్తము = ఏకాంతము.

ప. ౨౨. నిషేకములఁజేయుచు = ప్రసవాధానవతింగా జేయుచు, అతి మధుసంపన్నంగా జేయుచు, స్నేహదక్షిణతలు-మాధవియందు స్నేహము, కుందలతయందు దక్షిణత.

నీయభినివేశంబూడా = రాజు ప్రవర్తనమూడ. వాస్తవముగా రాజు ఊర్వశియందు స్నేహమును ఔశీనరియందు దాక్షిణ్యమును చూపుచున్నాఁడు.

ప. ౨౪. తరమిడి పాండుపత్త్రముల—గాలిచే ఆకులన్నియు రాలిపోఁగా మిగిలినవన్నియు చిగుళ్లే, అనఁగా మన్మథబాణములే. చెట్టుయందు వేఱేమియు లేవు. అంకురముల చూపఁజాలినవి—ఏయుటకు సిద్ధముగా నమరియున్నవని భావము.

ప. ౨౫. సఖుఁడా, వసంతలక్ష్మి ముగ్ధప్రాయమునకును ప్రౌఢప్రాయమునకును నడిమిదశను చెందియున్నది. ఎట్లన గోరింటపూవులు స్త్రీలగోళ్ళవలె ఎఱుపుగాను పార్శ్వములయందు నలుపుగాను నున్నవి. అశోకము ఎఱుపురంగుచే నొప్పుచు వికసించుటకు (పుష్పించుటకు) సిద్ధముగానున్నది. తియ్యమామిడిపూవులగుత్తి అప్పుడే తొడగుచు అగ్రములయందు కొద్దిగా నంటిన పుప్పొడియొక్క పసుపురంగుచే నొప్పుచున్నది.

ఇందు పైరెండువిశేషములచేత ముగ్ధదశ సూచితమనియు మూఁడవ విశేషణముచే యౌవనము వర్ణింపఁబడినదనియు రంగనాథవ్యాఖ్య.

ప్రదోషము=రజనీముఖము.

ప. ౨౬. ఆదేవరమణిరూపును గన్నకారణమున నాచూపు దుడుకుతనము వహించి, పుష్పించినపేరైనను ఉపవనలతలయందును వంగిన (నమ్ర) తరువులందును రతిని పొందుటలేదు. ఇచ్చట పుష్పములు ఆభరణములవంటివి; విటపములు చిన్నశాఖలుంగలవి గాన చేతులవంటివి; లతలు ఉర్వశి శరీరమువంటివి. ఇవియెల్ల ఉర్వశిసాదృశ్యమున్నను ఆ దేవతాస్త్రీ సౌభాగ్యములేదని భావము. 'రతి' శబ్దస్వారస్యమును గ్రహింపునది.

ప. ౨౭. నిమిత్తమును=శకునములు, కన్నదరుట మొదలైనవి.

అపరాజితయనే శిఖాబంధనవిద్య. చూ. ఉపోద్ఘాతము.

యమునతో... ప్రతిష్ఠాననగరము—ప్రతిష్ఠాననగరము శాతవాహనులకు రాజధాని; గోదావరీతీరమందలిదని చరిత్రప్రసిద్ధము. ఈనగరము ఆ పేరిదే మఱియొకటి గావలయు.

నందనవనఖండము=రమణీయమైన నందనోద్యానభాగము.

సాతిశయప్రియదర్శనుఁడు = స+అతిశయ+ప్రియదర్శనుఁడు, అతిశయముతో కూడిన ప్రియమైనదర్శనము గలవాఁడు. మునుపటికన్నను సుందరముగా నగపడుచున్నాఁడని యర్థము.

లఘుసత్త్వము=సత్త్వగుణము కొఱవడినది. దాక్షిణ్యము లేనిది.

ప. ౨౮. కామునంపలుకు=మదనబాణసమూహములు. సశల్యము=బాణముగలది.

ప. ౨౯. మద్హృదయాభిషంగమున్ = మత్+హృదయ+అభిషంగమున్ = నా హృదయమునందలి కోరికను, అనాదరణ = తిరస్కారము. అలబ్ధఫలోదయ తిరస్కారముగా, గల్గు కార్యార్థం = ప్రతిఫలప్రాప్తిలేమిచే తిరస్కారమైన వానిని, (ఊర్వశిని) కలయునట్టి కోరికను.

భూర్జపత్రము = బుజపత్రియాకు. పూర్వము దానిమీఁద వ్రాయుచుండిరి.

యథోక్తము = చెప్పినట్లు.

నాగరకుఁడవయ్య = నాగరకుఁడవగా చతురుఁడైన నగరవాసి. ఇచ్చట వ్రాఁత వినఁ గోరినందులకు రసికుఁడని భావము.

ప. ౩౦. అమ్లానకల్పతల్పము = (తాపము పోఁగొట్టుటకు) మృదువుగా చేయఁబడిన కల్పవృక్షంపు (పారిజాతపుష్పంబుల) శయనముగలది. తనుం = తనశరీరమును.

ప. ౩౧. ఉదాహరణము = వ్రాఁత; ప్రశస్తి; శ్లోకము. చూ. జయోదాహరణము. ఉత్పక్ష్మంత్య = కన్నులు పూర్తిగా తెఱచిన. అనుషక్తము = చేరినది. అబ్రముగ = అబ్బురముగ.

స్వహస్తమును = స్వహస్తలిఖితమును; సొంతదస్తూరిని.

తిరస్కరిణీ = అదృశ్యముగ నుండుట.

ప. ౩౨. కూడలి = సంగమప్రదేశము. కళిందధర = యమున.

ప. ౩౩. ప్రియదర్శనశాలి = ఉర్వశి యవస్థ.

'తప్తమగు...తప్తమునకు'-కాలిన యినుముతో కాలిన యినుమునతుకుట కలుపు.

తనజనుని స్మరింపవలెను-అపనియు చేసినది. అటులోకూడ తద్ధ్యానము చేత పురుషోత్తముఁడనుటకు పురూరవుఁడని చెప్పి కారము గ్రహించినది.

ప. ౩౫. ఊనరసములు = రసములేనివి. ప్రణిపాతము = మ్రొక్కు. పగలు సగముగడచినది-ఇప్పుడు 12 గంటలైనవి.

మిశ్రవిష్కంభకము.

విష్కంభలక్షణము - 'జరిగినవియుం జరుగనున్నవియు అగు కథాంశములను సంగ్రహముగా తెలుపునది విష్కంభము. అంకమునకు ఆదియందు వచ్చును. మధ్యముండగు నొకనిచేఁ గాని మధ్యములగు నిరువుర చేతఁ గాని ప్రయోగింపఁబడునది శుద్ధమగును. అదే నీచమధ్యమప్రయుక్తమేని సంకీర్ణమనఁబడును.' (సాహిత్యదర్పణము) ఇది మధ్యమపాత్రయగు గాలవుని చేతను నీచపాత్రయగు పైలవుని చేతను ప్రవర్తింపఁబడుటచే మిశ్రవిష్కంభకము.

భరతశిష్యులు=భరతమహర్షి యొక్క శిష్యులు.

అనసము=కృష్ణాజినమో లేక వ్యాఘ్రాజినమో. దానిని మోయుచు వెంట నేగినందుననే పైలవుఁడు అటచూడఁగలిగినాఁడు.

ప్రయోగము=నాటకప్రదర్శనము.

దివ్యస్థానం=దేవతలపదవి. మానవత్వము కలుగునని భావము.

పురుషాంతరవేది=ఇతరుల హృదయముల నెఱింగినవాఁడు.

తృతీయాంకము.

కంచుకి-రాజుల యంతఃపురములలో చరించువాఁడును, వృద్ధుఁడును, బ్రాహ్మణుడును, గుణవంతుఁడును, ఎల్లపనులయందును కుశలుఁడును నగు వాఁడు కంచుకి.

ప. ౪౧. గృహస్థులెల్లరును తేతవయసున సౌఖ్యము ననుభవింతురు; తర్వాత ఎల్లభారమును తమబిడ్డలపై నిడి విశ్రాంతినందుదురు. మాకన్నటో నిరంతరము శరీరమును కాల్చుచు, ఈ ముసలితనమును, ఈ సేవ చెఱగా నున్నది. స్త్రీలపై నధికారము కష్టముగదా. [కంచుకి ముసలివాఁడుగానే యుండవలయుననునియమముచే నీతనికి ముదిమిలో నీయుద్యోగశ్రమ. ఈ నౌకరికి పెన్షను లేదు. చావే పెన్షను. కావుననే ఇది చెఱ]

నియమస్థురాలు=వ్రతముపూనినది.

ప. ౪౨. మల్చినయట్లు=చెక్కినవానివలె, మన్కిగదంబా = ఉనికి పట్టులందు, నిద్రాళసంబుల్ = నిద్రచే బడలినవి, శిఖుల్ = నెమళ్లు, వలభుల్ = పంచలు, జాలధూపములచే = కిటికీలనుండి వచ్చు పొగచేత, పారావతాధ్యక్రియలన్ = పావురము అను దృఢశంకను కలుగఁజేయువానివలె, ఆచరణి క్తల్ =(పంతు ప్రకారము) తమతమ కసులతో సిద్ధాటుచేయఁబడిన; బలిపుష్పాంచితమైన తావులను = పూజానిమిత్తము బలిపుష్పములు కొందలైనవి చల్లఁబడియున్న ప్రదేశములలో (వాకిళులయందు) బ్రహ్వాలం...... దీపంబుల బంతులు = సాయంకాల మంగళదీపములను, ప్రకాశమానములైన వానిని ఉంతురు. [దీపములు వెలిగించు వేళ]

ప. ౪౩. చట్టుపలు=తొక్కులు.

యథానిర్దిష్టుఁడు=ముందుగా చెప్పఁబడినట్టివాఁడు అనేవిధమున.

ప. ౪౪. అకలితవినోదమై......చు = వినోదమేమియు లేమిచేత (ప్రొద్దుపోవందున) చాలసేపు జరుగుచున్నట్లుండిన జాములుగలదై, [చిత్తము అన్యాసక్తమైనందున వినోదము లేమియు పురూరవుని చిత్తము కెక్కుట లేదని తలంపవలయును.]

అభిసారికావేష = ప్రియునిపొందుఁగోరి తానే పోవునది ఎట్లలంకరించుకొనునో అట్టి అలంకారముగలది.

ప్రభావంతిత - తనకు ప్రభావము లేదు-తప్పుచేత.

ఉపభోగక్షమమూ=అనుభవించుటకు తగినది.

ప. ౫౦. క్రొత్తపూవుల సెజ్జ, చంద్రుని నిండువెన్నెల, శరీరమంతటను పూసికొన్న చందనము, చల్లదనము సగునవైన యచ్ఛపుము త్తెపుఁ చేరులు ఇవన్నియుఁ కామనమున జనించిన బాధను తీర్పజాలవు; ఆవేవస్త్రీ యొక్క తియ్య శత్తురాలు; దానిచరిత్రము ఏకాంతమున చెప్పఁగానఁదగినది.

కౌపహారికవాస్తపరిజన=నై వేద్యపువస్తువులను చేతనుంచుకొనిన పరిజనముగలది.

మంగళమాత్రభూషయై=మంగళాకారమునకు తగిన భూషణములను మాత్రము తాల్చినదై. [స్త్రీలకు మంగళార్థము కొన్ని అలంకారము లుండవలయును. మిగిలినవి విలాసములకు. స్త్రీలు ఆభరణములు తాల్చిన భర్తలకు క్షేమమని హిందూమతము.] పూతము=పవిత్రము.

ప. ౫౮. వ్యాకృతి=వ్యాపించుట.

ప. ౫౯. ఈ కంటకేశుని పాదపీఠమున = ఈ తామరసనేత్ర అడుగుపలకమీద. నానావనీరాజ......రాజ్యంబు=నానా+అవనీ+రాజ+అకల్ప+ఉజ్జ్వల+రత్న+భాసిత+పద+పీఠ+ఆప్త+అధిరాజ్యంబు = నానాదేశముల రాజుల అలంకరణములై, ప్రకాశములైన రత్నములచే ప్రకాశించు అడుగుపలకచే పొందఁబడిన ప్రభుత్వము, ఏకాతపవారణము = ఒక్కటే గొడుగుగలది (రాజ్యము). నాకు, ఎట్లు ప్రాప్తించెడు ధన్యత్వమును, ఈ కంటకేశుని పాదపీఠమునకే నేకాంతసేవారతి శ్రీకిం బాత్రమగుట ఇదునో, అట్లే నానావనీరాజ......భాసితపదపీఠాప్తాధిరాజ్యంబు ఏకాతపవారణంబు, ఇదదు.

ప. ౬౦. తుదకు కష్టములచే కలిగినసుఖమే రసవత్తరముగా నాకుండ తోఁచుచుండును. ఎండకు పోలిపోయినసమయమున చెట్టునీడ మనుజునకు ఎక్కువగా హాయినొసంగును గదా.

ప్రవేశకము.

గ. 1. అనుఁగుసఖి=ప్రియసఖి, ఉర్వశి. సఖీయుక్త = సహచర్యతో కూడిన, హంసి-చిత్రరేఖయని భావము. ఇనకర...యుంబుజ = సూర్యరశ్మి వికసించిన తామరలకు అనియెంచు, చిత్రరేఖ ఉర్వశిని ఎడబాసి, ఉర్వశి వియోగముచేతను, మోఁదుమిక్కిలి ఉర్వశింగూర్చిన విచారించును ఎఱిఁగిన దానివలె చింతాక్రాంతయై యున్నదని భావము. 'వికసించిన తామరం బోలి నాసఖివదనము భర్తృసందర్శనాదికములచే వికాసవంతమై యుండుటను మరల ఎప్పుడు చూతును' అని ధ్వనియని కాటయవేమవ్యాఖ్య.

ప్రావేశికి ఆక్షిప్తిక — ఆక్షిప్తికయను పేరుగల ప్రవేశసూచకమైన పాట. ఆక్షిప్తికాలక్షణము—

"చఞ్చత్పుటాది తాలేన మార్గత్రయ విభూషితా,
ఆక్షిప్తికా స్వరపదగ్రథితా కథితా బుధైః." భరతశాస్త్ర.

ఈపద్యము చిత్రలేఖ ప్రవేశించుచున్నదని సూచించుటకై తెరలో నుండి ఎవరో పాడునట్టిది. ద్విపదికతో — ద్విపదికయను నొక గీతివిశేష ముచే. అనగా చిత్రలేఖ ప్రవేశించి చింతతో నాలుగువైపులం జూచు చుండఁగా నేపథ్యమున ఈక్రిందిగేయము (ద్విపదిక) పఠింపఁబడునని యర్థము. 'సఖి కనఁబడని' ఇత్యాదిగేయము చిత్రలేఖ వాక్యముగాదు. అన్యాపదేశము. హంసీయుగము=చిత్రలేఖామహాజన్యలు.

పైరెండుపాటలును, అట్లే ఈ అంకమందంతయు నేపథ్యగీతికలు (Back-ground music వంటివి, కాని దానికన్నను అర్థవంతములు) గలవు.

అచ్చరలవంటి వరువను-అచ్చరలు తారకాంతలుగదా. సంయమసుర —యోగమున. అత్యాహితము=చాలచెఱుపు.

స్త్రీలు చొరరానిదైన కుమారవనం—చూ. చతుర్థాంకము. 'కుమారస్వామి శాశ్వతకుమారవ్రత మవలంబించి అకలుషమైన గంధమాదనకచ్ఛాన్ని ఆశ్రయించినాడు...'

జంఝలిక-ఖండధార=గీతివిశేషములు.

గే. 4. చింతచే తపించుచున్న మనస్సుగలదై, మరల (చెలిని) చూచుకోర్కి మిక్కుటముగానుండఁగా, వికసించిన తామరకొలని నుండు కాంచి విహరించుచున్నది. (అన్యాపదేశముగా చిత్రలేఖవర్ణనము.)

చతుర్థాంకము.

గీ. 5. తరుపలిత...=చెట్లనుండి రాలిన చిగుళ్లచేతను పూవులచేతను అలంకరింపఁబడినట్లున్న తన గొప్పదేహముతో ప్రియతోడి ఎడఁబాపువలని ఉన్మాదవికారము ప్రకటమగుచుండ ఏనుఁగుల రాజు అరణ్యమును ప్రవేశించినాఁడు.

గీ. 6. స్వాంతము=హృదయమును, నఖ=నఖమీఁది, వగ=దుఃఖము, విత్సృక్=తాపముగొల్పును. సరసిజా=సరస్సునందు, తా=తాను (హంస).

క. ౭౦. సన్నద్ధము = వానకురియుటకు సిద్ధమైగానున్నట్టిది, నూత్న వారిదము=క్రొత్తమేఘము, ఇంద్రాయుధము = ఇంద్రధనుస్సు, శ్రవణాంతాకృష్టము=చెవివఱకు లాగఁబడినది, ఆసారము=జడివాన, మల్లీకతతి = బాణములసమూహము, హైమ+శావ+అథ = ఒఱపురాతిపై గీచిన బంగారుగీత వంటి గొప్పకాంతి, కంప=మెఱపు.

మేఘమును మెఱపును వానచినుకులను రాజు మొదట రాక్షసుఁడనియు, ఊర్వశిని కొనిపోవుచు నాతఁడు తనమీఁదికి బాణములు కురిపించినాఁడనియు భ్రమపడెను. మేఘము నల్లగా; ఊర్వశి బంగారువన్నెగలది. వానపడునప్పుడు మొదటి నాలుగుచినుకులకు బలము హెచ్చు; కావున బాణములతో సామ్యము. హైమశాపాథ అనుట నల్లని మేఘము ఒఱపురాయివలె నుండుటచేతను, తటిల్లత దానిపైగీచిన బంగారుగీతవలె నుండుటచేతను.

దైవము విపరీతమైనవారికి...=దైవము విపరీతమగుటచే ఊర్వశితోడి వియోగము సంభవించినది. అదియే చాలకన్నట్టైయుండఁగా మేఘోదయమైనది. ఇది ఇంకను హెచ్చుగా దుస్సహము. వేసవిపోయి చల్లనిదినములు వచ్చినంతనే ఆ చల్లఁదనమును కూడ అనుభవించుటకు ప్రియము లేకపోయెనే అనుచింత హెచ్చుగా బాధించును. వర్షాకాలమున విరహులకు దుఃఖము ఇనుమడించుననుట. చర్చరి=ఒకవిధమైన పాట.

గీ. 8. జలద. ప్రియతమ=కోపింపకు, మాతల=ఆజ్ఞ, అవిరళ...దా=ఎడతెంపులేక వర్షించుటచే తెల్లగాచేయఁబడి ప్రకాశముగానున్న దిక్కుల తెలఁగములుగలవాఁడా.

రాజు కాలమునకు కారణము=రాజు తన సత్త్వాతిశయముచే యథాక్రమప్రాప్తములగు కాలధర్మములను మార్చు మాన్యముం గలిగియుండును. ఉదా - పరీక్షిత్తు కలిలో కృతయుగధర్మమును వెలయించినట్లు.

గీ. 9. గంధహస్తమధు... పుష్పాదివాసనచే మదించిన తుమ్మెదల సంగీతముతో వాయించుచున్న కోయిలకూఁతలే వాద్యముగాను, గాలికి కదలిచిగుళ్లచే నిండినదై కల్పవృక్షము చక్కఁగా నర్తించుచున్నది.

వ. 20. మించు=మెఱుఁగు, మించుఁజొప్పించు=మించఁజేయు పొన్నమించు, మేలుకట్టు=వితానము, రాజుల సింహాసనములమీఁదుగా సాలుగ కోడులకు కట్టిన పట్టువస్త్రము, బంగారు అంచుగలది. మేఘము నల్లనిపట్టు మేలుకట్టు వస్త్రమువలెను, మెఱుఁగు దానియొక్క బంగారు అంచువలె నున్నదని భావము. పేరసములు=ప్రత్యాలిచెట్లు; పూరెమ్మచామరల్=పూరెమ్మలనెడి చామరములను, పుర్మలుల్=(పుర్మము+అలుల్) వేసవి తెగఁగా (వెంటఁబోఁగా) ఎలుంగొందు=గట్టిగా (సంతోషముచే) పలుచున్న, శిఖులు=నెమళ్లు, వందులగు=స్తోత్రపాఠకులవలె నర్తించుచున్నవి; సెలయేళ్ల=సెలయేఱులనెడు హారములచే, బేరులగు=వణిజులగు (బేరి=వ్యాపారి), కానుక=కానుక, రాజులకు ఇవన్నియుం సర్వసాధారణముగా జరుగు నుపచారములు - సింహాసనమునకు పై మేలుకట్టుండుట, కొందఱు చామరములు వీచుచుండుట, వందులు పొగడుచుండుట, వ్యాపారులు కానుకలొసంగుట. చూ. టిక్కునపడిన రాజచిహ్నములు.

అందలంబు గొడుగు పదకంబు మేల్కట్టు
చామరములు [illegible].

కంబగట్టు భూమి కానికగాక వెం
తెసగి రాచపదము గెల్లఁ బడసె. — కేతన - దశకు.

పరిచ్ఛదము=పైకప్పుడువస్త్రము, పరికరము.

భిన్నకము=రాగవిశేషము.

సందీపనము=(దుఃఖమును) ఎక్కుడుచేయునది.

ప. ౬౬. గర్భజలములు=లోపలనీటినిగలవి, ఆరక్తరేఖములు=ఎఱ్ఱని గీఱలుగలవి. నవభూమికదళి=క్రొత్తదైన భూకదళి (నేలయరఁటియను చిన్న మొక్క). అంతరశ్రుపూలు=లోన బాష్పములుగలవి. ఉత్కలిక = ఉత్కంఠతో, అలతో, (మూలములో నీ యుత్కలిక లేకపోయినను కాళిదాసశ్లోకమునకు వ్యాఖ్యాప్రాయముగా నున్నది.) నేలయరఁటి రెండుమూడంగుళముల యెత్తే యుండును. వాన కురిసినవెంటనే మొలచును. దానిపూవులు ఎఱ్ఱని గీఱ లుండును. వాన కురియుటచేత వానియందు జలబిందువు లుండినవి. అది యెట్లుండెననఁగా విరహార్తయైన క్రొత్తలో (నవభూమికదళియనుటచే నీ స్వారస్యము. వయసుచెల్లినవనిత ఇట్లుండదు) తనభర్తమీఁది కోపముచే కన్ను లెఱ్ఱనౌటచే రక్తరేఖలు స్పష్టముగా తెలియుచుండ కంట తడిపెట్టు వనితనేత్రములవలె నీ భూకళికపుష్పములు కనఁబడి తనవనితకై యాదగొల్పి అది లేదనుచింతచే పురూరవుని చింతాకులునిఁ జేసినది. కావుననే అతనికి సందీపనమువలె అయినది.

ప. ౬౭. యావక = లత్తుకపూఁత. పురూరవుఁడు ఉర్వశియొక్క దారి కనిపట్టుటకై గుఱుతులకై వెదకుచున్నాఁడు. ఆ చక్కనిమేనుగలది (సుగాత్రి) భూమిమీఁద పాదములు మోపి (నడచి) పోయియుండినయెడల (అప్సరస గావున ఆకాశగమనమున పోయియుండిన అడుగుజాడ దొరకదు గదా) వానచే తడిసిన యిసుకగల యీయడవిప్రదేశమున, పిఱుందులబరువుచే మడమలు క్రుంగఁగా కాలికిఁబూసియుండిన పారాణియంటుకొనుటచే మనోహరముగా కనఁబడు పాదములజాడలవరుస కనఁబడియుండును.

కోపన=కోపగించునది. అనురాగాతిశయమునకే నీకోపము.

ప. ౨౦. స్తనాంశుకము=ఱవిక, చ్యుతము=పడిపోయినది, శుకోదర శ్యామలంబు = చిలుకకడుపువలె ఎఱుపుదిరిగిన పచ్చరంగుగలది. ఎఱుపును పచ్చనిరంగును కలిసిన కొంతనైల్య మేర్పడును. మోవిరాగాభ్యుక్తము = పెదవికిపూసికొనియుండిన ఎఱుపురంగుయొక్క గుర్తులు, మగ్న=మునిఁగిన, (లోతైన) నాభి= బొడ్డు, పురూరవుఁడు క్రొత్త పచ్చికప్రదేశమునుచూచి మొదట దాని తన ప్రేయసియొక్క ఱవికగా భావించినాఁడు. ఎఱుపుపచ్చ రంగుమీఁద ఎఱ్ఱని ఆరుద్ర పురుగులు పడియుండినవి. వానిని ఊర్వశియొక్క పన్నీరుగాను, అబిందువులు మొదట ఆమె పెదవులమీఁదపడి ఎఱుపై తర్వాత నాభిలోమునిగి చొక్కాయకంటుకొనినదనియు భ్రమపడినాఁడు.

ప. ౨౧. మృదుపాతవిభిన్నబర్హా=లేతతెమ్మెరచే నించుక కదలిన పించెగలదై, నిష్పత్న=నవలితేకుండుటను, అహిభోజీ=పాములను భుజించునది, నెమలి, కేశపాశి=జుట్టు, పురుషాయితకేళి=ఉపరతి, విశ్లథబంధకై=ముడిపీడిపోఁగా, ప్రావితపుష్పదామముల భాసిల=అలంకరణార్థము పొందింపఁబడిన పుష్పముల దరములచే శోభిల్లుచుండఁగా, స్త్రీల కేశకలాపమునకును నెమలి పించెమును కవీశ్వరులు పోలికను విశేషముగా వర్ణింతురు. ఇచ్చట ఊర్వశి కేశకలాపము పుష్పాలతో నలంకరింపఁబడి యుంటవిల్లునికేళియందు చెదరి యుండినప్పుడు చూచిన నీ నెమలినైతము తన కలాపము విమలమున సిగ్గు పడునని యభిప్రాయము.

ప. ౨౨. కామినులు=కామపీడితులు. మానహారి+అప్రతిహత+అస్త్రము=మానమునుహరించు+ఎదురుదెబ్బలేని+ఆయుధము.

ప. ౨3. ప్రియతమలయం.....భామినుల=ప్రియతములయందు ఎట్టిదోషమును లేకపోయినను వారిపై తమకుండు స్వాతంత్ర్యముచే ప్రియురాండ్రకు అకారణముగానే కోపము వచ్చుచుండును.

ప్రభుత = దీనికే ప్రియతములు తమప్రియుల కెంతవిధేయులనుట స్పష్టము.

వ. ౨౪. అభినవపాకము = అప్పుడే వండినది. రాజజంబూఫలము = పెద్ద నేరేడుపండు.

15. దూఱఁడై = నుతప్తుఁడై.

వ. ౨౫. వెలలెడి. రూ. వెడలెడి.

వ. ౨౬. ఉత్తెంభువినము = మార్గమున కొంతదూరమునగొనిపోయి సాగనంపుట, కృతి = నేర్పరి, నేర్పరియైనవాఁడు తనకునికన్నను ముందుగా చలికాంద్రుఁడిని చేయును.

వ. ౨౭. మదవిలాసకుదమా = మదముయొక్క విలాసముచే సౌన్దర్యమగుగమనముగల.

వ. ౨౮. ఏకాంశము...నియ్యనవలయును = దొంగసొత్తులో నొకభాగము ఎవనికడ కనఁబడునో వాడు మొత్తమును వానికడనుండియే గ్రహింపవలయును. యాజ్ఞవల్క్యధర్మశాస్త్రమున నిట్లు కలదు, "నిహ్నుతే లిఖితం నైకమ్ ఏకదేశ విభావితః, దాప్యః సర్వం నృపేణార్థం న గ్రాహ్యస్త్వనివేదితః" రాజభావమేమనఁగా — దొంగ కనఁబడలేదు. దానికెవరో దొంగిలించి యుండవలయును. ప్రస్తుతము దొంగసొత్తులో నొకభాగము, దానికడ, హంసకడ కనఁబడినది. హంసయే దొంగ. న్యాయము ప్రకారము మిగిలిన దొంగసొత్తంతయు హంసకడనుండియే ఇప్పింపవలయును. అభివృత్తము = కిర్యాదు మొత్తము.

గీ. 18. మత్సరరసోదక చాపున = 'మసరుఁడ' యను శబ్దముచేత ఒప్పిదమైన, తనువిత = పుష్పించిన, పల్లవిత = చిగిర్చిన.

వ. ౨౯. రథాంగము = చక్రవాకము. (రథముయొక్క అంగమైన చక్రము పేరుగాగలది) కలవతి = రక్షణముగలవాఁడు, దానికొక్కవాఁడు అఁడఁగా తాను పురూరవుఁడు. రథాంగవిశయశ్రోణి = చక్రవాకమువలె జఘనము పిఱుందులుగల (మూ. రథాంగశ్రోణిబిమ్బ మూ. అనువానమున వ్యర్థము చేయు త్యక్తమైనది. రథాంగశ్రోణికి వ్యాఖ్యాప్రాయమైన 'విశయు' శబ్దము

నిపది.) అపరోగము=ప్రశ్న, మనోరథశతంబులే = నూర్లకొలంది కోర్కెలచే, వృతుఁడగుచుక్=చుట్టుకొనఁబడినవాఁడై.

తారథికుఁడు (తాను) రథాంగములను జయించు పిఱుందులగలదానిని (ఊర్వశి పిఱుదులు చక్కఁగానుండి చక్రవాకముల ననుకరించుచుండినవని యర్థము) ఎడబాసెను; ఓయీ రథాంగ లెక్కలేనియావలతో నిన్నడ యడుగుచున్నాఁడు. (ప్రియావృత్తాంతమును.) తానురథి, ఎదుటనున్న వాఁడు రథాంగుఁడు, ఎడబాసిన ప్రియ రథాంగవిజయశ్రోణి; కావున ఒక రిపై కొకరికి స్నేహముండుటకును, పరస్పరవిషయములు తెలిసియుండు ననియు చమత్కారము.

ప. ౨౦. పురూరవుని వంశముంగూర్చి ఉపోద్ఘాతము చూ.

ప. ౨౧. ప్రవృత్తి పరాఙ్ముఖత=సమాచారము చెప్పుటయందు పెడ మొగము. కొలనియందు నీవు ఒక తామరాకుచాటైనందున నీప్రియను కానక ప్రియ చాలదూరము పోయినదని బిగ్గఱగా ఏడ్చువే, ఇట్లు నీకే ప్రియమీఁది ప్రేమచే దానినివదలి నివసించుటకు భయముకలుగుచుండగా, ప్రియనెడ బాసి విరహబాధనొందుచున్న నాకు ప్రియావృత్తాంతమును చెప్పుటయందు నీవు పెడమొగ మేలనయ్యా!

చక్రవాకముల ప్రేమాతిశయ విరహవ్యథలు కవిలోకసామాన్యములు.

ప. ౨౪. ఇభవిభుండు = కరిరాజు, అభినవోద్భిన్నశకలము = లేఁత చిగురును.

గీ. 22. లలిత+ప్రవాలి+కలిత+వృత్తతలి=మృదువుగా కొట్టుట చేత చేతనుకలైన చెట్లుగలది. దూరవిజితకమలారికాంతిని = అత్యంతము జయింపఁబడిన చంద్రునికాంతిగలదానిని, వేలుపుటింతిని=దేవస్త్రీని, ఉర్వశిని.

ప. ౨౫. యూథనాథ=పరికాఁడా, ఓయి దీర్ఘావలోక=ఓయి దూరపు చూడ్కిగలవాఁడా, మదకలుఁడ=ఓ మత్తేభమా, చాంద్రమసి = చంద్రుని దైన, కల=కళల, అభ=కాంతిగలదానిని, యూథికాకళికాలక = యూథిక యను కొకపుష్పముతో సమానమైనరంగు (తెల్లదనము) గల కురులుగలది, స్థిర

యౌవనన్ = నిరంతరయౌవన, తేపతగాపున, హర్షదాలోకన్ = చూపులకింపగు దానిని.

ప. ౨౩. దానధారధుని = (భూరూరవ) ఉదకము ప్రవాహంబునది, (ఏనుఁగు) మదజలంపు ప్రవాహంబునది, యాచకౌఘమయినన్ = (రాజానకు) యాచకులసమూహామునందు, గౌనము+బౌన్ = మనోజ్ఞముగను, ఎండ తెంపు లేక దానముగార్చుట నీకును ప్రవాహముంబోలె యాచకులకు దానమిచ్చుట నాకును తగినవృత్తియని భావము.

కలహాశూన్యము = మెలపు లేనిది.

గీ. ౨౪. కిరిదోవ = అడవిపందుల ఱేఁడు. ఈపద్యమున వరాహస్యాపదేశమున రాజు వర్ణితుఁడు. అవిచలుఁడై = ధీరుఁడై, ఖరఖురదళిత = వాడియైన గిట్టలచే కొట్టఁబడిన క్ష్మాతలుఁడై = భూప్రదేశముగలవాఁడై, తనపనిలీనుఁడై = తనకార్యమందు ఆసక్తిగలవాఁడై, ముదధీనుఁడై = సంతోషమున కధీనుఁడై, ఘనగహనమునందు = అరణ్యమునందు, చనున్, వనాంతరమున ధీగతఁ దోఁప తనపనియైన కందమూలాది ఆహారాన్వేషణమునకై ఇటునటుతిరుగుచు, తేలితొవ్వుచు, వరాహము సంచరించుచుండును; అట్లే రాజును తనపనియైన ప్రియాన్వేషణమునకై అడవియందు నిర్భయుడుగా సంచరించుచు విరహవేదనచే తేలనుతన్నుచు. చేతులు విసరుచు, సాఁగుచున్నాఁడు.

ప. ౨౫. ఓయి పర్వతవిభుండ, పృథునితంబుండ = (పర్వతుఁడుగాపున) పెద్ద పిఱుదులుగలవాఁడా, నీవు, వనాంతరమున, పృథునితంబ = పెద్ద పిఱుదులుగల, సంగతానంగ = మన్మథునిచే పొందఁబడినదానిని, (కామినిని), శృంగారమంగళాంగ = శృంగార రసోచిత పవిత్రగాత్రిని, పర్వసన్నతన్ = గణుపులు, అనఁగా శరీరమందలి సంధిప్రదేశములు, పైకి తెలియని (యంతటి పుష్టికల) దానిని, అణుమధ్యాంతరన్ = ఉదరముల నడిమిప్రదేశము లేక వ్యక్తముగా అణుమాత్రమైనదానిని, కంటె = చూచితివా! పర్వసన్నతన్ - స్త్రీపురుషులకు శరీరమునందు సంధిప్రదేశములగు మోచేతులు, మోకాళ్లు మొదలైన చోటులయందు శల్యములు పైకి గ్రుచ్చుకొని వచ్చినట్లుండక ఆ ప్రదేశ

ములు కంఠపుష్టి గలిగి ఎముకలయందిక తెలియరాకయుండుట సౌందర్యమునకు అంగకము.

గీ. 2౬. భూధర=పర్వత, స్ఫటికశిలాతలభాస్వరనిర్ఝర = పటికంపు రాల ప్రదేశములందువలె ప్రకాశమానమైన సెలయేటులుగలవాఁడా, బహువిధ=నానావిధములైన, కుసుమోత్కర-చిరశేఖర=పువ్వులగుత్తులచే కూర్పఁబడిన సిగదండగలవాఁడా, కిన్నర=కిన్నరులచే, మధుర+ఉద్గీత+మనోహర=ఇంపుగాను బిగ్గరగాను పాడుటచే హృదయాహ్లాదకరుఁడా, నాకాంతను కనఁబడుము.

వ. ౨౨. సర్వభూభృదధిప = ఎల్లపర్వతములకును యజమానుఁడా, సన్నుతాభిరామక మనఃపొగడఁదగిన రమణీయతగల, కాననాంతరమున = ఈ వనోద్దేశమున, రామ = రమించునట్టిది, సర్వాంగసుందరి = అన్నియంగముల యందును రూపవతి.

వ. ౨౩. భూమిరుహములు=వృక్షములు, వీచులంగాఁగ = అలలుగాఁగను, విక్వణత్+అంబుజరుక్తికాంచిగాన్=అరుచుచున్న పక్షులవరుస మొలత్రాడుగా, వేచన = వేగముననాఁగా, జాఱుపైఁటపలె = జాఱుపయ్యెదపలె, ఫేనచయంబు=నురుగుల ముత్తములు, ఇటునట్టు నీడ్చుచున్, పరిణామము బొందెన్=రూపాంతరప్రాప్తిఁబొందెను. దీనికెల్ల కారణము ఓర్పులేమి

గీ. 2౯. శుభితాకగుణకలంబికా = కలఁతపెట్టఁబడిన కరుణలేని పక్షులుగలది. ప్రియాగతివ్యరాద్యమకరణములచేత నన్ను పీడించుటచేత అకరుణములని, రాజభావమని రంగనాథవ్యాఖ్య. పక్షులు హంసనికాదులు, ద్యోనదీతట నముత్సుకా = దేవనదిగట్టువలె కలహాంసాన్వితము. దేవనదీ తీరము ఎట్లు నానాజంతుపక్షిసమాకీర్ణమో ఆట్లు. కల=మధురమైన, మధుకర=తేటిగల, ఝంకారితా=ఝంకారముగల. భావమేమనఁగా, ఓనదీ నీవు నాదిరమోద్రేకకారకులైన పక్షుపత్యాదులతో అక్రియమొనగుదువా. నేను నిరంతరము నీకై ఆసగొనుచున్నను నాపై దయగొనవు. అహా ఏమి నీ కాఠిన్యము-అనిశ్వని.

టీ. 26. ప్రథమదిక్=తూర్పుదిక్కు, పవన=గాలి, హత=కొట్టఁబడిన (తూర్పుగాలిచే లేచిన) ప్రబల+ఉత్తుంగ+ఊర్ధ్వభుజముల = గొప్పయగు ఎత్తైన ఉన్నతభుజములచేత, మేఘాంగకముల=మేఘములనెడు చిన్న యవయవములచేత, సులలితుఁడు = సౌందర్యయుతుఁడు, ఉదధినాథుఁడు=సముద్రుఁడు, నర్తించుచున్=ఆడుచు, శకటాంగ = రథాంగ (చక్రవాక) హంస, లనెడు, కుంకుమశంఖములచేత, కృతమండనముల = చేయఁబడిన యలంకారములచేత, హంసరథాంగముల కూఁతలు గాలిగజ్జెలశబ్దములను అనుకరించుచు వని ధ్వని. కుంకుమపూఁత - హంసలరెక్కలును పాదములును ఎఱుపు. కావున ఆపక్షులుకూయుచు వడిగా బారులుదీసి ఎగురుట కాలికి పారాణి పూసికొని గజ్జెలు శబ్దించుచు ఎగురుటగా ధ్వని. కరికర=ఏనుఁగుల, తొండములు. (వీనిచే) ఆకీర్ణ=చెదరిన, కృష్ణ=నల్లని, కృత=చేయఁబడిన (కృష్ణకృత=నల్లఁగా చేయఁబడిన, నల్లని) అవతంసముల = సిగబంతులచే, ఇట నీలాసార్థముధరించిన పట్టువస్త్రాదికములను భావింపవలెను. తటవలిలోద్వేల్లిత = గట్టునపాఱు నీటి కొట్టులచే లేచిన, దత్త=ఈయఁబడిన, హస్తతాళుండు =చేతిలో వేయఁబడిన తాళము (లయ) గలవాఁడు. గట్టున నీరుకొట్టుకొనుట చేతులతో తాళము వేయుటవలె నుండినదని భావము. దశదిశల నలము=పది దిక్కుల నాక్రమించు, నవాబ్ద=క్రొత్తమేఘమనెడు, కాంతుఁడు = ప్రియుఁడు లేక యముఁడు లేక శనైశ్చరుఁడు. మొదట నదిగా తలంచినవాఁడు తటాలున ఉదధినాథుఁడనుట రాజు ఉన్మత్తుఁడుగాన.

అనిర్వణ్ణితవేశ్రోతస్సులంకలగును=సుఖపడకుండుటచే నలంకలగును.

టీ. 27. ఈపద్యము రాజవాక్యము కాదు. ఐరావతద్విపము=వేల్పుటేనుఁగువంటిరాజని యర్థము. నూతన+కుసుమ+స్తబక+మండిత+అనోకహ+పర్యంతమున = క్రొత్తపూగుత్తులచే నలంకరింపఁబడిన వృక్షములుగల ప్రదేశమునందు; మద+కల+మాకల+కోకిల+ఝంకృత్+మధుకర+మనోహరమున=మత్తిల్లుటచే చక్కఁగా (మధురముగా) కూయుచున్న కోయిలల చేతను, (మత్తిల్లుటచేతనే) ఝంకారముచేయుచున్న తుమ్మెదలచేతను

హృదయమును ఆకర్షించు సౌందర్యముగల, తెల్లయుంద్యానముల = దేవతల తోఁటలో, ప్రాణ+అధిక+నిజ+కరిణీవిరహజ్వాలా+కృత+తాపముల = (తన) ప్రాణములకన్నను ఎక్కువదైన (ఎక్కువయని తాను భావించుకొనుచున్న) తనయొక్క ప్రియయైన యేనుఁగుతోడి విరహముచే కలిగిన దీప్తియొక్క సంతాపముచేత, ఐరావతద్విపము, విచరించెడి = తిరుగుచున్నది.

ప. ౯౨. కృష్ణసారప్రభము = నలుపుయొక్క సారమువంటి కాంతి గలది. (కృష్ణసారము = నల్లయిఱ్ఱి) అని కాని యర్థము. అభినవఘాసకుటిలీ = క్రొత్తలేఁత (చాలలేఁత) పచ్చికలనొత్తమందు (వవనవలాడు పచ్చిక బయలు) గాన కెందిర = అడవిసిరి, కౌతుకమున...అరంగ = తాను వేడుకతో (అడవియొక్కశోభను) మాపుటకై చాఁచినట్టి నిడుపైన కంటిచలె, నలుపుగాను నిడుపుగాను కడుకడ కొంతలావుగాను ఉండుటచే పచ్చికమీఁద పరుండియున్న లేడి అడవియను మహాలక్ష్మియొక్క కంటిచలె నున్నదనిభావము.

గ. 28. స్థిరయౌవనయు - దేవస్త్రీగాన, (ఇది రెండవమారు ఇట ప్రయుక్తము. చూ. ప. ౧౫. దశావిపర్యాసము పరిభవాస్పదము = దశలలోని మార్పు అవమానమునకు తావు. తాను రాజైయునను ఇప్పటిదశలోని దైన్యము తన కవమానకరమని రాజుభావము.

ప. ౯౩. మృగేంద్రకృత్త = సింహముచే చీల్చఁబడిన, కరి = ఏనుఁగుయొక్క, క్రవ్యలవంబు = మాంసఖండము, ప్రభాప్రలేపి = కాంతులు వెదజల్లునది. ఇత్యాది ప్రకాశమానమగుటచే మాంసఖండముగాదు, అగ్నికణమును గాదు. ఏలయన అడవియంతయు వానచే నిప్పుడే తడిసినదిగదా. రక్తవంశకము = ఎఱ్ఱని యశోకపుష్పము. అపటదీధితి.....కరములకా = సూర్యుఁడు దీనిపెత్తుటకు తనకిరణములను చాచెనా (యనునట్లు దీని ప్రకాశ మొప్పుచున్నది.)

గ. 29. ఇది రాజువాక్యముకాదు. ఎవరో పాడునట్టిది. ప్రణయిని బద్ధ = ప్రియయందు నాటుకొన్న, ఆకాంక్షుఁడు = ప్రత్యాశగలవాఁడు,

బాష్పకులః=కన్నీటిచేఁ గలఁగిన, క్షామితాస్యుఁడు=వాడిన మొగముగలవాఁడు.

ప. ౯౮. మగ్నావలగ్న=సన్నని నడుముగలది.

ప. ౯౯. ప్రణతుఁ=నమస్కరించినట్టి, తనకు స్వాధీనుఁడనైనట్టి, నన్నుఁ ద్రోచి=నన్ను సరకుగొనక, త్రోసిపుచ్చి (అకారణముచే) అనుతాపభరము గొన్న=పశ్చాత్తాపమను భారము వహించిన, మదీయమతన్విని = నాసుందరిని, కులతతన్వి = కులకాంతసుందరి; (కొక్రొందివిధముగ) పోలుచ,—వర్షమున తడిసియున్న చిగురు కన్నీటిచే తడిసిన అధరముగ లెనున్నది, (రెండును ఎఱుపుగావున), తనదు తతగామి—అకాలము గావున లత పుష్పింపక యుండుట, తనసుందరి, విరహముచే అలంకారములను తాల్పనివిధమునను, (పుష్పములు లేనందున) తేఁటిగుంపు రానందున వాణిశబ్దము లేనందున తీవ, తన సుందరి (విరహ) చింతచే మౌనముదాల్చియున్నట్లును, రాజునకు తోఁచెను.

ప. ౧౦౦. స్పర్శవిభావిత=తాకుడుచే తెలియవచ్చుచున్న.

ప. ౧౦౧. అపగత+అసుండు=ప్రాణముల బోఁగొట్టుకొనినవాఁడు.

గే. 81. అసితకంఠము = నల్లని మెడగలది. రాజు తాను ఉర్వశికై అడవిలో భ్రమించుచు (తిరుగుచు) పరిదేవించుచు (దైన్యముతో) నెమలిని, హంసను, చక్రవాకమును, తుమ్మెదను, ఏనుఁగును, పర్వతమును, నదిని, జింకను ప్రియావృత్తాంతము నడుగుచు తిరిగిన విషయమును సంగ్రహముగా ప్రియకు చెప్పుకొనుచున్నాఁడు.

ప. ౧౦౩. సితవదనము = నీమొగము, నుదుటం బెట్టిన యామణియ = అలాటమున నుంపఁబడిన యామణిచేత, ఉదయించిన రాగమెలయు=కిరణములు వెడలినకాంతి శోభిల్లగా, లేయెండకు = లేఁతఎండకు, కెంపొందదిన = ఎఱుపెక్కిన, సెత్తమ్మిలక్ష్మికి = నిండు తామరసిరికి, ఉపమానంబై ఒప్పారెడి. మొగమే అధికగుణము ఉపమానము, సెత్తమ్మియే ఉపమేయము, న్యూనగుణము. ప్రకృతులు—అమాత్య సుహృదాదులు.

ప. ౧౦౪. స్ఫురియించుమించు = తటాలున కనఁబడుచుండునట్టి మెఱుపు, సితముక్తా=తెల్లముత్యము, సురచాపము =(రంగులతోడి) ఇంద్ర

ధనువు, నూత్నచిత్రశోభగ=క్రొత్తచిత్తరువువలె అందముగొల్పఁగా, క్రొమ్మబ్బు=క్రొత్తమేఘమును, రచించువిమానముఁజేసి = అందమైన విమానముగా నిర్మించి, త్వరగా నన్నిల్లు సేర్పను యుంచలే (చూ. స్థిరయౌవన) ఊర్వశి దివ్యగావున ఇట్టివిద్యలుచేయ సమర్థురాలే.

పంచమాంకము.

పరితుష్టుఁడు=సంతోషించినవాఁడు.

ప. ౧౦౭. నిగ్గు=కాంతి, ఇభ్రతలు=చిగురులు, దిగ్వధూవక్త్రనూనతు=దిక్కను సుందరి మొగమునకు, వతంసప్రసాధనంబు=ఆభరణముయొక్క అలంకారమును.

చాపహస్త=చేత విల్లుధరించినట్టిది.

ప. ౧౦౮. పరుష జలధరచ్ఛేదంబుదరిని=దట్టమైన మేఘముకడ.

నాగరికుఁడు=కొత్వాలు.

ప. ౧౦౯. పతగవ్యాకమునకై = పక్షి హరించుకొనిపోయిన దానికి, ప్రాణితు=ప్రాణముగలవానిని.

ప. ౧౧౧. ఔర్వశేయుండు = ఊర్వశికుమారుఁడు, విలుదాలుపు=ధనుర్ధరుఁడు, ఐలసుతుఁడు=పురూరవుని కుమారుఁడు, ఆశుగము = బాణము, అవిలంబితముగా=త్వరగా.

ప. ౧౧౩. స్వాంతమున=హృదయమున, ప్రసాదము = సంతోషము, గళిత=పోయిన, ధైర్యుఁడ=ధైర్యముగలవాఁడను, అదయముగ=దయయేలేక, గాఢముగా,

ఔరససంబంధము=ధర్మపత్నియందుఁ బుట్టిన కుమారునితోడి పొలిక, చాపగర్భముగా=చాపమునుఁదాల్చెయే, అది కడుపునతాకినట్లుగా.

ప. ౧౧౫. కాంతమిందుకరస్మిందుకాంతమువలె = మనోహరమైన చంద్రకిరణములు చంద్రకాంతము నెట్లు (కరగించునో) అట్లు. అభ్యుద్గమ

ము=ఎదురేగుట, బహుమతత్వ=ప్రియత్వ, అభివాదనము = నమస్కారము, కన్నమితముఖుని=ఎత్తఁబడిన మొగముగలవానిని, యథోచితము = తగినట్లు, ప్రథమాశ్రమమున=బ్రహ్మచర్యమున.

ప. ౧౧౭. చూడాకండూయన=చూడమును గోకుటచేత, సుఖసుప్తమర్త్యోదర్క=సుఖముగా నిదురపోవుట.

మహారాజగృహీతహృదయుని=మహారాజుచే గ్రహింపఁబడిన డెందము గలవానిని, జాతమాత్రుని=పుట్టుటమాత్రమే గలవానిని, అప్పుడు పుట్టినవానిని.

ప. ౧౨౦. ప్రథమవృష్టి=మొదటివర్షమునకు, అతపజ్వరము=ఎండయనుజ్వరము, ఎడసిన=పోయిన, ఇరమ్మతపువహ్ని=విరుగునిప్పు, అనర్థానుబంధి=అనర్థమును (చెడుగును) చేర్చునది, కృతవిద్యుడ్ణి=చదువు పూర్తియైనవానిని.

ప. ౧౨౧. విరుత్తిభాజనము = ఎడబాపునకు పాత్రమగునట్టిది, నాథవంతమౌజనము=యజమానునిగల జనము, తనకు...జెందదు = తనకెవ్వడును మేలుచేసికొనజాలడు. సంగడీలు=స్నేహితులు.

ప. ౧౨౩. (ఈయన = ఈ సారదర్శి) జడగుమి = జడలమూపము, గోరజంపు=గోరోచనము యొక్క, నిశవంపు = ఒరపుగాయమీఁది గీతవంటి, పిశంగిమతో=పసుపురంగుతో, (ఒరపురాతిమీఁదగీచిన గోరోజనముగీతవంటి పింగళరాగముతో) జన్నిదము=జందెము, కైరవబంధు = చంద్రుని, కళా=రేఖవంటి, అమలచ్ఛవి=స్వచ్ఛకాంతితో, పసిండియూదలను = బంగారపు ఊదలను, జంగమకల్పకము = తిరుగుచుండునట్టి కల్పవృక్షము. అవహితుఁడను=హెచ్చరిక వహించుచున్నాను. ప్రభావదర్శి = ప్రభావముచే చూచువాఁడు. త్రైకాల్యదర్శులు = భూతభవిష్యద్వర్తమానములను చూచువారు. ఉద్ధృతము=తీసివేయఁబడినది. నాథవంతుఁడు=యజమానుఁడుగలవాఁడు.

ప. ౧౨౪. అజుఁడు=బ్రహ్మ, సురమౌని=దేవర్షి, శశి=చంద్రుఁడు, సౌమ్యుఁడు=బుధుఁడు, భూజాని=రాజు (పురూరవుఁడు); లోకహారిగుణత=లోకాకర్షకమైన గుణములచే, ఆకామ్యము=కోర్కె. ఇం దొక్కొకరును

తత్పూర్వుల ననుకరించిరనుటయు, ఎల్లకోర్కెలకును మీయిల్లే తావలము గావున, కోరఁదగినవి వేరేవియు లేనందున కోరఁదగినదొకటేగలదు, అది—నీవు నీతండ్రి ననుకరింపవలయు ననుట.

ప. ౧౬౬. అప్రకంప్యతయా = చలింపమిచేత, (అచలధైర్యముచే). ఇందు గంగకును రాజ్యలక్ష్మికిని ఔపమ్యము చెప్పఁబడియున్నది. తుషార శైలమువంటివాఁడు జనకుఁడు ఉన్నతులం దున్నతుఁడు, వారాన్నిధి (సముద్రము)వలె అప్రకంప్యతచే (సముద్రము తొణకదు; ధైర్యశాలి చలింపఁడు) మేర (హద్దు) తప్పనివాఁడు సుపుత్త్రుఁడు (సముద్రము చెలియలికట్టను దాఁటదుగదా) (గంగయు 'ఆకాశంబునుండి శంభుని శిరం బందుండి శీతాద్రి...సముద్రముం జేరినట్లు) రాజ్యలక్ష్మి ఉన్నతులకును ఉన్నతుఁడైన పురూరవునినుండి ఇప్పుడు సముద్రముంబోలె గంభీరుఁడయ్యు పితృవాక్యమును దాఁటని ఆయువును చెందినది.

ప. ౧౬౭. స్వర్నాథునిచే = దేవేంద్రునిచే, పినాకి = ఈశ్వరుని, తనూజన్=కుమారుని. కుమారస్వామి దేవతల సేనాపతియై తారకాసురుని వధించినకథ ననుసంధించుకొనవలయును.

పాకశాసనుఁడు=దేవేంద్రుఁడు, మఘవంతుఁడు.

ప. ౧౬౮. పరస్పర విద్వేషిణులకు = ఒకరొకరిని ద్వేషించుకొను వారికి, ఏకసంశ్రయమునందు=ఒకరిని ఆశ్రయించియుండుటయందు.

ప. ౧౬౯. నందిత్తుగాతమెల్ల ధరిత్రీం=ప్రపంచమునం దంతయుం సంతోషింతురు గావుత.

భరతవాక్యము=నటుఁడు చెప్పునట్టి (మంగళ) వాక్యము.

ఇందలి సూక్తులు.

చంద్రునివలన అమృతమున్న ఆశ్చర్యమేమి ?

గర్వము లేమి విక్రమాలంకారము.

అతిస్నేహముచేత కార్యమార్గముతోచును.

ొలుత మబ్బుబారున్న తర్వాత మెఱుపుతీగానున్న.

ప్తమగు నిస్సుఘటంబు తప్తమునకు.

ొంగసొత్తుతో దొరకిన దొంగకు ప్రతివచనం ంటుందా ?

శాచంకూడా భోజనంచేత ఆశ్వాసిల్లుతుంది

ళ్లు కలగినవాఁడు ఎదుట దీపశిఖను ఓర్వలేఁడు.

ంద్రియములు కానున్నదానిని అనుసరించునవి.

దరపరాయణునికి ఎల్లరూఁడలను తిండిమీఁద నేలోకము.

ప్రేముడి ఒరులపాలయినప్పుడు నాగరకులు అధికంగా ాఠిణ్యం చూపుతారు

మంచిమాటను నిరాకరించకూడదు.

ెయి తెగిన చెంబడివాడు చేప తప్పించుకొనిపోగా ఇందువల్ల నాకు ధర్మం కలుగుతుంది' అని చెప్తాడు.

ఈప్సితలాభ మనఁగా విరుద్ధములు పెరుగుట.

ుక్కటమైన ప్రేమకు సహాన ముండదు.

ాధికి అసాధ్యము లేదు.

UNIVERSITY OF HYD...

17 వీతరాగులకును మేఘోదయము ఉత్కం... కలిగిస్తుంది.

18 ఆకృతివిశేషములు చిరకాలము దుఃఖభాజనములు కానేరవు.

19 దైవము విపరీతమైనవారికి దుఃఖమువెంట దుఃఖమ సంభవించును.

20 రాజు కాలమునకు కారణము.

21 ప్రియతములయందెటను ననవేతితములు.
ప్రభుతభావస్ఖలితములు భామినులకు.

22 తనపనికిమున్నె కృతి చెలిపనినిజేయు.

23 ఏకాంతము కనఁబడుచో
స్త్రీకానియభియుక్తమెల్ల నిముగ్నవలయుగా,

24 అనిర్విణ్ణతచే శ్రేయస్సులు కలుగును.

25 దేవకారహస్యములు ఎవరు తర్కించగలరు.

26 మేఘవృషభము మోచినభారమును లేత కోడె... మోపుట తగవుగాదు.

27 పలదువయస్సు, పుట్టుకనె వర్గమిదాత్మ కృతిత్వముంబగు

28 దశావిపర్యాసము పరిభవాస్పదము.

చెన్నపురి : 'చంద్రికా' ప్రెస్సున ముద్రితము—1-8-48.

UNIVERSITY OF HYDERABAD

INDIRA GANDHI MEMORIAL LIBRARY

T HYDERABAD (A.P.)

Cl. No. 82 V55A Acc. No. 159516

DATE DUE

DURATION OF LOAN - Not later than the last date stamped below, failing which fine as per Library Rules will be charged.

INDIRA GANDHI MEMORIAL LIBRARY
UNIVERSITY OF HYDERABAD
Acc. No. 159516
Call No. T89 VSSA
Author

UNIVERSITY OF HYDERABAD
INDIRA GANDHI MEMORIAL LIBRARY
HYDERABAD - 500 046.

1. Books / should be returned on or before the due date.

2 Borrowers are responsible for every book taken by them and will be expected to pay for any book damaged, defaced or lost.

Help to keep the book fresh and clean